DSL 01

সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস আৰু নীতিশিক্ষামূলক কথা

সংস্কৃত শিক্ষণৰ ডিপ্লোমা

পাঠ্যবিষয় ঃ ১

খণ্ড ঃ ২

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞ মণ্ডলী

অধ্যাপক অশোক কুমাৰ গোস্বামী, প্ৰাক্তন অধ্যক্ষ, সংস্কৃত বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
অধ্যাপক দীপক কুমাৰ শর্মা, সঞ্চালক, মহাবিদ্যালয় উন্নয়ন পৰিষদ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

সমন্বয়ৰক্ষী ঃ ড° ইন্দ্ৰানী ডেকা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্ৰস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	অৰিহণা যোগাইছে
৯-১২	ড° ইন্দিৰা শইকীয়া বৰা সংস্কৃত বিভাগ, প্ৰাগজ্যোতিষ কলেজ
১৩, ১৪	ড° ইন্দ্ৰানী ডেকা কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

সম্পাদনা ঃ

সম্পাদনা ঃ ড° ভাৰতী গোস্বামী, সংস্কৃত বিভাগ, বি বৰুৱা কলেজ

গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ ড° ইন্দ্ৰানী ডেকা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

ছেপ্টেম্বৰ, ২০১৮

Copyright © Krishna Kanta Handiqui State Open University

This Self Learning Material (SLM) of the Krishna Kanta Handiqui State Open University is made available under a Creative Commons Attribution-Non Commercial-Share Alike 4.0 License (international): http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

For the avoidance of doubt, by applying this license KKHSOU does not waive any privileges or immunities from claims that it may be entitled to assert, nor does KKHSOU submit to the jurisdiction, courts, legal processes or laws of any jurisdiction.

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ পঞ্জীয়কৰ দ্বাৰা মুদ্ৰিত আৰু প্ৰকাশিত।

মুখ্য কার্যালয় ঃ পাটগাওঁ, ৰাণী গেট, গুৱাহাটী- ৭৮১০১৭
উপমুখ্য কার্যালয় ঃ হাউচফেড কমপ্লেক্স, দিচপুৰ, গুৱাহাটী - ৭৮১০০৬ ;
Web : www.kkhsou.in

খণ্ড পৰিচয় ঃ সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস আৰু নীতিশিক্ষামূলক কথা

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ে আগবঢ়োৱা সংস্কৃত শিক্ষণৰ ডিপ্লোমা পাঠ্যক্রমৰ প্রথম পাঠ্যবিষয়ৰ দ্বিতীয় খণ্ডৰ বাবে এই পাঠখিনি প্রস্তুত কৰা হৈছে। এই খণ্ডটিত সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস আৰু নীতিকথাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। সেয়ে এই খণ্ডৰ নামকৰণ কৰা হৈছে এনেদৰে - 'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস আৰু নীতিমূলক কথা'।

এই খণ্ডটিত ছয়টা (৬) অধ্যায় আছে। খণ্ডটিৰ অধ্যায়সমূহক এনেদৰে নামকৰণ কৰা হৈছে- (৯) গল্প সাহিত্য (১০) শতক কাব্য (১১) বিজ্ঞান ভিত্তিক সাহিত্য (আয়ুর্বেদ আৰু বাস্তুবিদ্যা বা বাস্তুশাস্ত্র) (১২) বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্য (জ্যোতির্বিদ্যা, গণিতবিদ্যা) (১৩) হিতোপদেশঃ (মিত্রলাভ) (১৪) সুভাষিতম্।

এই খণ্ডটি অধ্যয়ন কৰোঁতে মূল পাঠৰ লগে লগে সোঁ তথা বাওঁফালে কিছুমান আয়তাকাৰ বাকচ লক্ষ্য কৰিব। এইবোৰে মূল পাঠত উল্লেখ থকা দৰকাৰী ধাৰণাসমূহ সৰল অর্থত বুজি পোৱাত সহায় কৰিব। **'জানি থোৱা ভাল'** বাকচবোৰত মূল পাঠৰ সৈতে জড়িত কিছু গুৰুত্বপূর্ণ তথ্যৰ সম্ভেদ আছে। আকৌ, প্রতিটো শাখাৰ অধ্যয়নৰ অন্তত **'অগ্রগতি নিৰীক্ষণ'** যোগে আগবঢ়োৱা প্রশ্নাৱলীয়ে অধ্যয়নৰ অগ্রগতি সম্পর্কে স্বপৰীক্ষণৰ সুবিধা প্রদান কৰিব। অধ্যয়নৰ লগে লগে উক্ত প্রশ্নাৱলীৰ উত্তৰসমূহ লিখি শেষত দিয়া **'অগ্রগতিৰ খতিয়ান'**ৰ সৈতে ৰিজাই চোৱাটো অধিক লাভদায়ক হ'ব। অধ্যায়টিত আলোচিত বিভিন্ন ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে বিস্তৃত অধ্যয়নৰ বাবে **'অধিক জানিবলৈ'** শিতানত উল্লেখ থকা গ্রন্থসমূহ সাৰথিস্বৰূপ। অধ্যায়বোৰৰ শেষত কেইটিমান আর্হি প্রশ্ন তুলি দিয়া হৈছে। শেষৰ অধ্যায়টিৰ পাছত কেইখনমান 'প্রসঙ্গ পুথি'ৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই কেইখন পুথিৰ সহায়েৰেই মূলতঃ এই পাঠ্যবিষয়ত উল্লেখ থকা অধ্যায়সমূহ প্রস্তুত কৰা হৈছে। আপুনি বিশদভাৱে কোনো বিষয় জানিবলৈ হ'লে সেই কেইখন অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

বিষয়সূচী

পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ৯ ঃ **গল্প সাহিত্য** **১০৫-১১৭**

গল্পসাহিত্য পৰিচয়. গল্পসাহিত্যৰ লক্ষণ, গল্পসাহিত্যৰ উৎস, গল্পসাহিত্যৰ ৰচনাৰ উদ্দেশ্য, গল্পসাহিত্যৰ ভাগ, সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত বিভিন্ন গল্পসাহিত্যৰ উল্লেখ, শব্দার্থ তালিকা।

অধ্যায় ১০ ঃ **শতক সাহিত্য** **১১৮-১২৭**

শতককাব্যৰ পৰিচয়, শতককাব্যৰ লক্ষণ, শতককাব্য ৰচনাৰ উদ্দেশ্য, শতককাব্যৰ উৎস, শতককাব্যৰ ভাগ, সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত বিভিন্ন শতককাব্যৰ উল্লেখ।

অধ্যায় ১১ ঃ **বিজ্ঞান ভিত্তিক সাহিত্য (আয়ুর্বেদ আৰু বাস্তুবিদ্যা বা বাস্তুশাস্ত্র)** **১২৮-১৪২**

উদ্দেশ্য, পৰিচয়, আয়ুর্বেদ বা চিকিৎসা শাস্ত্র, আয়ুর্বেদ শাস্ত্রৰ উদ্দেশ্য আৰু ভাগ, আয়ুর্বেদ শাস্ত্রৰ উৎস, বিভিন্ন আয়ুর্বেদ শাস্ত্রৰ উল্লেখ, বাস্তুশাস্ত্র পৰিচয়, বাস্তুশাস্ত্রৰ উৎস, বিভিন্ন বাস্তুশাস্ত্রৰ উল্লেখ, শব্দার্থ তালিকা।

অধ্যায় ১২ ঃ **বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্য (জ্যোতির্বিদ্যা, গণিতবিদ্যা)** **১৪৩-১৫৭**

জ্যোতির্বিদ্যাৰ পৰিচয়, জ্যোতির্বিদ্যাশাস্ত্র চর্চ্চাৰ উদ্দেশ্য আৰু ভাগ, জ্যোতির্বিদ্যাশাস্ত্রৰ উৎস, বিভিন্ন জ্যোতির্বিদ্যাশাস্ত্রৰ উল্লেখ, শব্দার্থ তালিকা, গণিতবিদ্যা/গণিতশাস্ত্রৰ পৰিচয়, গণিতবিদ্যাৰ উৎস, বিভিন্ন গণিতশাস্ত্রৰ উল্লেখ।

অধ্যায় ১৩ ঃ **হিতোপদেশঃ (মিত্রলাভঃ)** **১৩৮-১৭৪**

হিতোপদেশৰ চমু পৰিচয়, হিতোপদেশৰ কথামুখৰ চমু আভাস, মিত্রলাভৰ চমু পৰিচয়, মিত্রলাভৰ উপকাহিনীসমূহৰ নাম উল্লেখ, মিত্রলাভৰ মূল কাহিনীৰ সংস্কৃত পাঠ (Text), মূল কাহিনীৰ সংস্কৃত পাঠৰ শব্দার্থ, মূল কাহিনীৰ অসমীয়া অনুবাদ, উপকাহিনীৰ সংস্কৃত পাঠ (মৃগজম্বুকয়োঃ কথা), উপকাহিনীৰ সংস্কৃত পাঠৰ শব্দার্থ, উপকাহিনীৰ অসমীয়া অনুবাদ।

অধ্যায় ১৪ ঃ **সুভাষিতম্** **১৭৫-১৮৭**

সত্যৰ বিষয়ে সুভাষিত, ধর্মৰ বিষয়ে সুভাষিত, জ্ঞানৰ বিষয়ে সুভাষিত, মহাপুৰুষৰ বিষয়ে সুভাষিত, কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ সুভাষিত।

প্রসংগ পুথি ঃ

অধ্যায় ৯ ঃ গল্পসাহিত্য

অধ্যায় গাঁথনি

৯.১ উদ্দেশ্য

৯.২ পৰিচয়

৯.৩ গল্পসাহিত্যৰ পৰিচয়

৯.৩.১ গল্পসাহিত্যৰ লক্ষণ

৯.৩.২ গল্পসাহিত্যৰ উৎস

৯.৩.৩ গল্পসাহিত্যৰ ৰচনাৰ উদ্দেশ্য

৯.৩.৪ গল্পসাহিত্যৰ ভাগ

৯.৪ সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত বিভিন্ন গল্পসাহিত্যৰ উল্লেখ

৯.৫ শব্দার্থ তালিকা

৯.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৯.৭ অধিক জানিবলৈ

৯.৮ অগ্রগতিৰ খাতিয়ান

৯.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৯.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- গল্পসাহিত্যৰ পৰিচয় লাভ কৰিব পাৰিব
- গল্পসাহিত্যৰ উৎস আৰু লক্ষণ আদি বুজিবলৈ সমর্থ হ'ব
- গল্পসাহিত্যৰ ৰচনাৰ উদ্দেশ্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- গল্পসাহিত্যৰ অন্তর্গত বিভিন্ন গ্রন্থৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- গল্পসাহিত্যৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব

৯.২ পৰিচয়

গদ্যকাব্যৰ পিছত এতিয়া আপুনি গল্পসাহিত্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

গল্পসাহিত্য হৈছে কোনো দেশ বা জাতিৰ সংস্কৃতিৰ বাহক। গল্পসাহিত্যক লোককথা বুলিও কোৱা হয়। ই সর্বসাধাৰণৰ মাজত প্রচলিত এক ৰমণীয় হৃদয়গ্রাহী ৰচনা। কোনো সংস্কৃতিৰ ভৌতিক, আধ্যাত্মিক তথা কলাত্মক মান্যতাৰ প্রভাৱ গল্পসাহিত্যত পোৱা যায়।

যি ৰচনাই মানুহৰ চিত্তক (মনক) আকর্ষণ কৰে, য'ৰ পৰা নীতিজ্ঞানৰ উদয় হয় তাকে গল্পসাহিত্য বোলে। ইংৰাজীত এই শ্রেণীৰ কাব্যক ফেবল্ (Fable) বোলা হয়। গল্প সাহিত্যক

'কথাকাব্য' বুলিও কোৱা হয়।

এই অধ্যায়ত আপুনি গল্প সাহিত্যৰ চমু পৰিচয় লাভ কৰিব। ইয়াৰোপৰি গল্পসাহিত্যৰ লক্ষণ, ইয়াৰ উৎস, ভাগসমূহ, বিভিন্ন গল্পসাহিত্যৰ বিষয়েও জানিব পাৰিব।

৯.৩ গল্পসাহিত্যৰ পৰিচয়

আপুনি এতিয়া গল্প সাহিত্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব—

কোনো সংস্কৃতিৰ ভৌতিক, আধ্যাত্মিক তথা কলাত্মক মান্যতাৰ প্ৰভাৱ আমি গল্পসাহিত্যত দেখিবলৈ পাওঁ। গল্প সাহিত্য এনে একপ্ৰকাৰ সাহিত্য য'ত মানৱজীৱনৰ কটূতা আৰু মধু�ৰতাৰ এক অপূৰ্ব মিলন দেখা পোৱা যায়। গল্প সাহিত্যত সাধাৰণতে দুটা শৈলী দেখা যায়—

১। গদ্যৰ নৈসৰ্গিক সৰল শৈলী

২। কৃত্ৰিম অলঙ্কৃত শৈলী

নৈসৰ্গিক সৰল শৈলীৰ ৰূপ সৰ্বপ্ৰথম আমি পঞ্চতন্ত্ৰত দেখা পাওঁ আৰু পাছত এনে নীতিবাদী কথাই সাহিত্যৰ মাৰ্গ তৈয়াৰ কৰে।

অলঙ্কৃত শৈলী শুকসপ্ততি, সিংহাসন, দ্বাত্ৰিংশৎপুত্তলিকা, বেতাল পঞ্চবিংশতিকা, ভোজপ্ৰৱন্ধ, পুৰুষ পৰীক্ষা আদিত দেখিবলৈ পোৱা যায়।

৯.৩.১ গল্পসাহিত্যৰ লক্ষণ

আপুনি এতিয়া গল্প সাহিত্যৰ লক্ষণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব—

সংস্কৃত গল্প সাহিত্যবোৰৰ কিছু অংশ তৎকালীন জীৱন প্ৰবাহৰ ওপৰত আধাৰিত। কিছু অংশ সামুদ্ৰিক যাত্ৰাৰ সৈতে সম্বন্ধ, কিছু অংশ আশ্চৰ্যপূৰ্ণ ঘটনাৰে পূৰ্ণ। কিছু স্বৰ্গলোক আৰু গন্ধৰ্বলোকৰ চিত্ৰণ, ধৰ্মৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত, নীতিপৰক, অধিকাংশ শিক্ষাত্মক আৰু উপদেশাত্মক। এই উপদেশাত্মক কথা দুটা ৰূপত পোৱা যায়— কেতিয়াবা বাচ্যৰূপত আৰু কেতিয়াবা ব্যঙ্গৰূপত। নীতিবাদী কাহিনীৰ ভিতৰত কেতিয়াবা এইবোৰ স্পষ্টৰূপত প্ৰকাশ পায়। আৱহমান কালৰপৰাই মানুহৰ মুখে-মুখে এই লোককথা প্ৰচলিত হৈ আহিছে। ই এক অখণ্ড পৰম্পৰা, যি মৌখিক লোকসাহিত্যৰ পৰা লোকভাষাৰ সাহিত্যত স্থান লাভ কৰিছে। বৌদ্ধৰ 'জাতক কথা', গুণাঢ্যৰ 'বৃহৎ কথা' আৰু 'পঞ্চতন্ত্ৰ' এই প্ৰকাৰৰ ৰচনাৱলীৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

৯.৩.২ গল্পসাহিত্যৰ উৎস

আপুনি এতিয়া গল্প সাহিত্যৰ উৎস সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব—

জগতৰ প্ৰাচীনতম সাহিত্যৰ নিদৰ্শন বুলি প্ৰসিদ্ধ ঋগ্বেদৰ সংবাদ সূক্তসমূহৰ

মাজতো প্ৰাচীন গল্পৰ চানেকি বিচাৰি পোৱা যায়। ঋগ্বেদৰ যম-যমী সংবাদ, উৰ্বশী-পুৰুৰৱা সংবাদ আদি আখ্যানৰ ইয়াৰ উদাহৰণ। তেনেদৰে ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যতো কথা-কাহিনী, গল্প বা সাধুৰ ৰম্য ৰচনা সঞ্চিত আছে। শতপথ ব্ৰাহ্মণোক্ত মনুমৎসৰ সংবাদ এক প্ৰসিদ্ধ লোককথাৰ প্ৰতিভূ। কিন্তু এই আখ্যানবোৰৰ যুগান্তৰৰ লগে লগে কিছুমান পৰিবৰ্তন হৈছে। পৰৱৰ্ত্তী যুগত ৰচিত যাস্কৰ **'নিৰুক্ত'**, শৌনকৰ 'বৃহদ্দেৱতা' আৰু পতঞ্জলিৰ 'মহাভাষ্য'ত সেই আখ্যানবোৰৰ প্ৰভাৱ পৰিছে।

ৰামায়ণ, মহাভাৰত আৰু অষ্টাদশ পু�ৰাণতো গল্পৰ প্ৰাচুৰ্য দেখা যায়। প্ৰাচীন মহাকাব্য ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতত ব্যাসে ৰাম-ৰাৱণ আৰু কৌৰৱ-পাণ্ডৱৰ কাহিনী লিপিবদ্ধ কৰে। এই কথাবোৰ তৎকালীন নট-নৰ্তক, সূত আৰু কুশীলৱৰ দ্বাৰা সমাজত প্ৰচলিত হৈ আহিছে। বাল্মীকি আৰু ব্যাসে সমাজত প্ৰচলিত এই আখ্যানবোৰ সংকলন কৰি ৰামকথা আৰু পঞ্চ-পাণ্ডৱ কথাৰ সাহিত্যিক ৰূপ দাঙি ধৰিছে। নীতি ধৰ্মৰ বাহনৰূপে এই গ্ৰন্থবোৰত অনেক লোকসাধু নিহিত আছে। মহাভাৰতত ইয়াৰ বাহুল্য বেছি।

নিৰুক্ত গ্ৰন্থৰ ৰচক হ'ল যাস্ক। ইয়াত তিনিটা বিভাগ আছে— (১) নৈঘণ্টুক কাণ্ড, (২) নৈ গম কাণ্ড আৰু (৩) দৈৱতকাণ্ড। নৈঘণ্টুক কাণ্ডত পাঁচোটা অধ্যায়, নৈগমকাণ্ডত ছটা আৰু দৈৱত কাণ্ডত দুটা, সৰ্বমুঠ সোতৰটা অধ্যায় আছে।

৯.৩.৩ গল্পসাহিত্যৰ ৰচনাৰ উদ্দেশ্য

এতিয়া আপুনি গল্পসাহিত্য ৰচনাৰ উদ্দেশ্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব—

গল্পসাহিত্য ৰচনাৰ মূল উদ্দেশ্য তিনিটা—

(১) অৱসৰ কালযাপন

(২) চিত্তবিনোদন বা মনোৰঞ্জন

(৩) শিশুসকলক লোকশিক্ষা দান

গোষ্ঠী বা সভাস্থ অৱসৰকাল নিয়াবলৈ কথকে এনেবোৰ জনপ্ৰিয় কথা বা গল্প শুনাইছিল। বৃহৎ কথা, কাদম্বৰী আদিত ইয়াৰ সঙ্কেত পোৱা যায়। ৰাজকুমাৰ, ৰাজকুমাৰী, ৰাণী প্ৰভৃতিৰ মনোৰঞ্জন বা চিত্তবিনোদনৰ কথাসমূহ বিৰৰি কোৱা হৈছিল। আনকি ব্ৰাহ্মণ্য যুগতো অশ্বমেধৰ ঘোঁৰা দিগ্বিজয়ার্থে এৰি দিয়া সময়চোৱাত যজ্ঞভূমিত সমবেত হোৱা লোকসকলৰ কাল যাপন আৰু চিত্তবিনোদন আৰু ধৰ্মচৰ্চাৰ লগতে চিত্তবিনোদনৰ বাবে কথাসমূহ কোৱা হৈছিল বুলি শতপথ ব্ৰাহ্মণত তাৰ সঙ্কেত পোৱা যায়।

একাগ্ৰতা চিত্তেৰে শিশুসকলক আৰু ৰাজকুমাৰসকলক বিভিন্ন শিক্ষা দিয়া হৈছিল। যাৰ ফলত তেওঁলোকে ৰাজনীতি আৰু অৰ্থনীতি আদিৰ জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিছিল। প্ৰাচীন ৰজাসকলে তেওঁলোকৰ ৰাজসভাত সৰ্ববিশাৰদ সুযোগ্য ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতৰ নিয়োগ কৰিছিল। পণ্ডিতসকলে মনোৰঞ্জক সৰস সুললিত গল্প ৰচনা কৰি তাৰ জৰিয়তে ৰাজকুমাৰসকলক যি শিক্ষা দিছিল সেই গল্পবোৰত ৰাজনীতি, অৰ্থনীতি, স্বাস্থ্যনীতি জ্ঞান বিষয়ক বহুতো কথা থকা দেখা যায়। পশু-পক্ষীক গল্পৰ চৰিত্ৰ

হিচাবে লৈ তাৰ জৰিয়তে ৰাজকুমাৰ আৰু শিশুসকলক নীতিশিক্ষা দিবৰ উদ্দেশ্যে অতি সহজ আৰু সুললিত ভাষাত গল্পবোৰ ৰচনা কৰে।

৯.৩.৪ গল্পসাহিত্যৰ ভাগ

আপুনি এতিয়া গল্পসাহিত্যৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব—

গল্পসাহিত্যৰ চৰিত্ৰ বা লক্ষণসমূহ বিচাৰ কৰি পণ্ডিতসকলে গল্পবিলাকক দুটা সুনির্দ্দিষ্ট ভাগত ভাগ কৰিছে। এটা ভাগৰ চৰিত্ৰবিলাক মানুহ আৰু আন ভাগৰ চৰিত্ৰসমূহ পশু-পক্ষী। ব্যাপকভাবে উভয় শ্ৰেণীয়েই গল্প সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত। যাক Popular Tales বোলা হয়।

দ্বিতীয়ভাগৰ গল্পবিলাকৰ এটা স্বাতন্ত্ৰ্য থাকে। যিটো সকলো কালতে জনপ্ৰিয়। ইংৰাজীত ইয়াক Fables নামেৰে জনা যায়।

গল্পৰ আখ্যানভাগক শিশুসকলৰ বোধগম্য কৰাৰ কাৰণে সহজ আৰু অনাড়ম্বৰ ভাষাৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয় আৰু গোটেই গল্পটো পঢ়ি শিশুৱে যাতে তাৰ নীতিটো সহজে মনত ৰাখিব পাৰে সেই উদ্দেশ্যে গল্পত শ্লোকৰো সন্নিবেশ কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে বাণভট্ট ৰচিত 'কাদম্বৰী'ৰ দৰে কথাকাব্য বিদ্বানসকলৰ বাবে মনোৰঞ্জনৰ কাহিনী হ'লেও তুলনামূলকভাবে কম বিদ্বান বা বিদ্যাহীনৰ বাবে সেয়া বোধগম্য নহয়। সেই কাৰণে কম বিদ্বান বা অনাক্ষৰীসকলে বৃহৎ কথাৰ কাহিনীসমূহ, বেতাল পঞ্চবিংশতি, শুকসপ্ততি আদি সহজে বুজিব পাৰে। এই কাহিনীসমূহ ৰামায়ণ-মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ দৰেই জনপ্ৰিয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ গল্প সাহিত্যৰ আন নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ২ঃ গল্প সাহিত্যত সাধাৰণতে কেইটা শৈলী ব্যৱহাৰ কৰা হয়?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ গল্প সাহিত্য ৰচনা কৰাৰ উদ্দেশ্য কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ গল্প সাহিত্যৰ কেইটা সুনির্দ্দিষ্ট ভাগ আছে?

.....

৯.৪ সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত বিভিন্ন গল্পসাহিত্যৰ উল্লেখ

গল্পসাহিত্যৰ ভাগসমূহ জনাৰ পিছত এতিয়া আপুনি সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত হোৱা

বিভিন্ন গল্পসাহিত্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব—

১) **পঞ্চতন্ত্ৰ ঃ** গল্পসাহিত্যসমূহৰ ভিতৰত 'পঞ্চতন্ত্ৰ' এখন প্ৰাচীন গল্প সাহিত্য। বৰ্তমান ইয়াৰ চাৰিটা ভিন্ ভিন্ সংস্কৰণ পোৱা গৈছে। প্ৰথম সংস্কৰণ পহ্লবী অনুবাদ। বৰ্তমান এই সংস্কৰণ লুপ্ত হৈছে। কিন্তু চিৰিয়াণ আৰু আৰবী অনুবাদৰ সহায়ত ইয়াৰ সন্ধেদ পোৱা গৈছে।

দ্বিতীয় সংস্কৰণ গুণাঢ্যৰ 'বৃহৎকথা'ত সন্নিৱিষ্ট। এই বৃহৎকথা পৈশাচী ভাষাত লিখা। এই সংস্কৰণো অধুনা লুপ্ত। কিন্তু ১১শ শতাব্দীত ক্ষেমেন্দ্ৰৰ ৰচিত 'বৃহৎ কথামঞ্জৰী' আৰু সোমদেৱৰ ৰচিত 'কথাসৰিতসাগৰ' পঞ্চতন্ত্ৰৰ অনুবাদ বুলি জানিব পৰা গৈছে।

তৃতীয় সংস্কৰণ হৈছে 'তন্ত্ৰাখ্যায়িকা'। বৰ্তমান প্ৰচলিত পঞ্চতন্ত্ৰ ইয়াৰেই আধুনিক সংস্কৰণ। ইংৰাজ পণ্ডিত হাৰ্টেল (Hertel)ৰ মতে পঞ্চতন্ত্ৰৰ ৰচনাকাল খৃঃ পূঃ দ্বিতীয় শতাব্দী।

'পঞ্চতন্ত্ৰ' পাঁচটা তন্ত্ৰ বা ভাগত বিভক্ত— (১) মিত্ৰভেদ, (২) মিত্ৰলাভ, (৩) কাকোলূকীয়, (৪) লব্ধপ্ৰণাশ, (৫) অপৰীক্ষিত কাৰক।

প্ৰতিটো ভাগৰে মূলকথা একেটাই, কিন্তু তাৰ অঙ্গ পুষ্টিসাধনৰ বাবে অনেক গৌণ কথা সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে। সদাচাৰ তথা নীতি শিক্ষাই পঞ্চতন্ত্ৰৰ মূলকথা।

কথিত আছে দাক্ষিণাত্যৰ মহিলাৰোপ্য নামৰ নগৰৰ ৰজা অমৰকীৰ্ত্তিয়ে, তেওঁৰ মূৰ্খ ৰাজকুমাৰসকলক বিদ্বান তথা নীতিজ্ঞ কৰি তুলিবৰ অৰ্থে বিষ্ণুশৰ্মা নামৰ এজন যোগ্যবান ব্যক্তিক গুৰু নিয়োগ কৰিলে। লোকশাস্ত্ৰবিশাৰদ বিষ্ণুশৰ্মাই পঞ্চতন্ত্ৰৰ গল্পসমূহ ৰচনা কৰি অতি কম দিনৰ ভিতৰতে ৰাজকুমাৰসকলক ব্যৱহাৰ কুশল, সদাচাৰসম্পন্ন তথা নীতিজ্ঞ কৰি তোলে। 'পঞ্চতন্ত্ৰ'ৰ ভাষা ৰসময়ী আৰু সুললিত ইয়াৰ কথা অংশ গদ্যত ৰচিত আৰু ইয়াৰ মাজত থকা শ্লোকসমূহ ৰামায়ণ, মহাভাৰত আৰু আন আন প্ৰাচীন নীতিগ্ৰন্থৰ পৰা উদ্ধৃত। পঞ্চতন্ত্ৰই কেৱল ভাৰতীয় সাহিত্যতেই নহয়, বিশ্ব সাহিত্যতেই এক বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে।

২) **হিতোপদেশ ঃ** পঞ্চতন্ত্ৰৰ পিছত বঙ্গৰ ৰজা ধৱলচন্দ্ৰৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত নাৰায়ণে ১৪ শতাব্দীৰ ভিতৰত 'হিতোপদেশ' ৰচনা কৰে। হিতোপদেশৰ মূল আধাৰ 'পঞ্চতন্ত্ৰ' বুলি গ্ৰন্থকাৰে পাতনিত উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ চাৰিটা খণ্ড বা ভাগ আছে— ১) মিত্ৰলাভ, ২) সুহৃদভেদ, ৩) বিগ্ৰহ, ৪) সন্ধি। ইয়াত সন্নিবেশিত হোৱা শ্লোকসমূহ উপদেশাত্মক আৰু কথা অংশ শিক্ষাপ্ৰদ।

৩) **গুণাঢ্যৰ বৃহৎকথা ঃ** 'বৃহৎকথা'ৰ ৰচক গুণাঢ্যৰ আৱিৰ্ভাৱকাল সম্বন্ধে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতানৈক্য আছে। নৱম শতিকাৰ কম্বোদিয়া লিপি এখনত উল্লেখ থকা গুণাঢ্যৰ নামৰপৰা জনা যায় যে তেওঁৰ আৱিৰ্ভাৱকাল ৬ষ্ঠ শতাব্দীৰ আগত।

কথাসৰিৎসাগৰৰ প্ৰথমখণ্ডত গুণাঢ্যৰ বিষয়ে লিখা কথাৰপৰা জনা যায় যে তেওঁৰ পূৰ্বজন্ম নাম আছিল মাল্যৱান। লোকজীৱনৰ মনোৰঞ্জনকাৰী সৰ্বসুলভ তত্ত্বসমূহ সংগ্ৰহ কৰি লিখা বাবে বৃহৎকথাখন লোকসমাজৰ উপজীব্য হৈ উঠিছে। সুৱন্ধু, বাণ, দণ্ডী, হৰ্ষ, ত্ৰিবিক্ৰমভট্ট,

ধনঞ্জয়, সোমদেৱ, গোৱৰ্দ্ধনাচার্য, প্রভৃতি কবি-নাট্যকাৰসকলে বৃহৎকথাৰ কথানক অংশৰপৰা নিজ নিজ গ্রন্থৰ মূল কাহিনী গ্রহণ কৰে।

বৃহৎকথাৰ কথা-বস্তু ঃ এদিন পার্বতীৰ অনুৰোধক্রমে মহাদেৱে সাতজন বিদ্যাধৰৰ কাহিনী শুনাই থাকোতে মহাদেৱৰ অনুচৰ পুষ্পদন্ত আৰু মাল্যৱানে মনে মনে শুনি থকা বাবে পার্বতী তেওঁলোকৰ ওপৰত কুপিত হৈ অভিশাপ দিয়ে। ফলত এওঁলোকে কৌশম্বী নগৰত ক্রমে বৰৰুচি আৰু কাত্যয়ন নামেৰে জন্ম গ্রহণ কৰে।

গুণাঢ্য আছিল সাতবাহনসকলৰ ৰাজকবি। এদিন গুণাঢ্য বিন্ধ্যপর্বতলৈ যায় কাণভূতি নামৰ পিশাচ এজনৰ ওচৰত গৈ পৈশাচী ভাষাত পুষ্পদন্তৰ কথা শুনাবলৈ অনুৰোধ কৰে। কাণভূতিয়ে প্রথমে গুণাঢ্যৰ পূর্বজন্মৰ আত্মবৃত্তান্ত শুনাবলৈ ক'লে। কাণভূতিৰ বৃত্তান্তৰ পৰা গুণাঢ্যই যি শুনিলে তাৰ পৰা জানিব পাৰিলে যে তেওঁ সুপ্রতিষ্ঠিত নামৰ নগৰত জন্ম হৈছিল। গুণাঢ্যৰ জন্মৰ পিছত মাতৃৰ মৃত্যু হয়। গুণাঢ্যই দাক্ষিণাত্যত শিক্ষা-দীক্ষা লাভ কৰে। গুণাঢ্যৰ দুজন মোমায়েক আছিল। তেওঁলোকৰো মৃত্যু হয়। গুণাঢ্যই সাতবাহনৰ ৰাজসভাত থাকি তেওঁ বিদ্যার্থীসকলক পঢ়াইছিল আৰু মন্ত্রীপদৰ কার্যভাৰো সুকলমে চলাইছিল।

এদিন ৰজা সাতবাহন ৰাণীসকলৰ লগত জলক্রীড়া কৰি থাকোতে এগৰাকীয়ে ৰজাক পানী নামাৰিবলৈ ক'লে। কিন্তু সন্ধিৰ জ্ঞান নথকা ৰজাই বুজি নাপাই মিঠাই মাৰিবলৈ কোৱা বুলি বুজিলে। কিন্তু ৰাণীয়ে ৰজাক হাঁহি মাৰি ক'লে— 'মা উদকৈঃ পৰিতাজ্য'। অর্থাৎ নিজৰ মূর্খতাৰ বাবে ৰজাই বৰ লাজ পালে আৰু প্রতিজ্ঞা কৰিলে যে পঢ়ি-শুনি সংস্কৃতৰ জ্ঞান লাভ কৰিব নহ'লে প্রাণত্যাগ কৰিব।

এই প্রতিজ্ঞা কৰি ৰজা গুণাঢ্যৰ ওচৰলৈ গৈ ব্যাকৰণৰ জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ বিচাৰিলে। গুণাঢ্যই ৰজাক ছয় বছৰৰ ভিতৰত ব্যাকৰণৰ পূর্ণজ্ঞান দিবলৈ আশ্বাস দিলে। কিন্তু গুণাঢ্যৰ বন্ধু ৰাজমন্ত্রী সর্ববর্মাই ৰজাক ছয়মাহৰ ভিতৰত সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ পূর্ণজ্ঞান দিব পাৰিব বুলি ক'লে। তেতিয়া গুণাঢ্যই প্রতিজ্ঞা কৰিলে যে— যদি সর্ববর্মাই ছয়মাহৰ ভিতৰত ৰজাক ব্যাকৰণত পাৰদর্শী কৰি তুলিব পাৰে তেতিয়া তেওঁ সংস্কৃত, প্রাকৃত নাইবা কোনো দেশীয় ভাষা ক'বলৈ এৰি দিব।' সর্ববর্মাই কার্ত্তিকক তপস্যা কৰি সিদ্ধি লাভ কৰিলে যাৰফলত তেওঁ নির্দ্দিষ্ট সময়ৰ ভিতৰত ৰজাক সর্ববিশাৰদ কৰি তুলিলে। গুণাঢ্যই নিজ প্রতিজ্ঞা ৰক্ষা কৰি মৌনব্রত অৱলম্বন কৰি বিন্ধ্যাপর্বতলৈ গৈ পৈশাচী ভাষা অধ্যয়ন কৰে।

ইফালে কাত্যায়নৰূপী পুষ্পদন্ত আজীৱন নন্দৰাজবংশৰ সেৱা কৰি বৃদ্ধ বয়সত তীর্থভ্রমণ কৰিবলৈ ওলাল আৰু বিন্ধ্যপর্বতৰ ফালে অগ্রসৰ হয়। বিন্ধ্যপর্বতত পার্বতীমন্দিৰত কাণভূতি নামৰ পিশাচক লগ পাই পূর্বজন্মৰ কাহিনী স্মৃতিপটত ভাঁহি উঠিল আৰু শিৱৰ মুখৰ পৰা শুনা সাতবিদ্যাধৰৰ কাহিনী স্মৃতিলৈ আহে। শিৱক সকলো কথা ব্যক্ত কৰিলে আৰু শাপমুক্ত হৈ নশ্বৰদেহ ত্যাগ কৰি স্বর্গগামী হয়।

বিন্ধ্যপর্বতত ঘূৰি ফুৰোঁতে কাণভূতী পিশাচৰ লগত গুণাঢ্যৰ দেখা-সাক্ষাৎ হয়। কাণভূতিৰ মুখৰপৰা শুনা কাহিনীবোৰ গুণাঢ্যই নিজৰ তেজেৰে একেৰাহে সাতবছৰ পৈশাচী

ভাষাত সাতলক্ষ শ্লোক লিপিবদ্ধ কৰে। গুণাঢ্যৰ প্ৰিয়শিষ্য গুণদেৱ আৰু নন্দীদেৱৰ অনুৰোধমতে সেই লিখনিসমূহ ৰজা সাতবাহনৰ ওচৰলৈ পঠালে। তেজেৰে লিখা কাৰণে ৰজাই সেয়া গ্ৰহণ নকৰি ওভোটাই পঠালে। সেইকথাত গুণাঢ্যই অতিশয় বেজাৰ পালে আৰু হাবিলৈ গৈ সেই মহান কৃতিৰোৰ বনৰ পশু-পক্ষীক শুনাই জুইত পুৰিবলৈ ধৰিলে।

ইপিনে ৰজা সাতবাহন ৰোগশয্যাত পৰিল। শুকান মঙহ খোৱাৰ বাবে ৰজাৰ বেমাৰ হোৱা বুলি বৈদ্যসকলে ক'লে। পক্ষীবোৰৰ শুকান মঙহৰ কাৰণ সোধাত চিকাৰীয়ে কয় যে— এজন ব্ৰাহ্মণে পশু-পক্ষীবোৰক গল্প শুনাই থাকে। সেই গল্পবোৰ ইমান ৰুচিকৰ যে সেয়া শুনি পশু-পক্ষীবোৰে খোৱাৰ কথা পাহৰি গৈছে। এই কথা শুনি ৰজাই অতি সোনকালে বনলৈ গৈ বাকী গল্পবোৰ আনিবলৈ ক'লে। গুণাঢ্যই ৰজাৰ অনুৰোধক্ৰমে লক্ষ শ্লোকাত্মক অৱশিষ্ট কাহিনী সাতবাহনক দিয়ে। এই অৱশিষ্ট কাহিনীবোৰৰ নামেই বৃহৎকথা।

গুণাঢ্যৰ 'বৃহৎকথা'ক অৱলম্বন কৰি পৰৱৰ্তীকালত তিনিখন গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছে। তাৰে ভিতৰত বুদ্ধস্বামী ৰচিত 'বৃহৎকথা শ্লোকসংগ্ৰহ' সকলোতকৈ প্ৰধান। এই গ্ৰন্থখন নেপালত ৰচিত হৈছিল। অসমাপ্ত অৱস্থাত ২৮টা সৰ্গত ৪৫৩৯টা শ্লোক পোৱা যায়।

তাৰ পিছত ক্ষেমেন্দ্ৰ ৰচিত 'বৃহৎকথা মঞ্জৰী'। ক্ষেমেন্দ্ৰৰ পাচত ১০৬৩-১০৮১ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰত কাশ্মীৰী ব্ৰাহ্মণ সোমদেৱে 'কথাসৰিৎসাগৰ' ৰচনা কৰে। ১৮টা লম্বক, ১২৪টা তৰঙ্গ আৰু ২৪,০০০ শ্লোকত 'কথাসৰিতসাগৰ' ৰচিত হয়। পৃথিৱীৰ প্ৰাচীনতম আৰু বৃহত্তম গল্পসঞ্চয়ন এই 'কথাসৰিৎসাগৰ'। সোমদেৱে নিজেই উল্লেখ কৰি কৈছে যে পৈশাচী ভাষাত ৰচিত গুণাঢ্যৰ বৃহৎকথাৰ সাৰ সংক্ষেপ কৰি তেওঁ সংস্কৃতত 'কথাসৰিৎসাগৰ' ৰচনা কৰে। মূলকথা যথাসাধ্য অনুসৰণ কৰি সহজে বোধগম্য কৰিবৰ কাৰণে সোমদেৱৰ এই প্ৰচেষ্টা।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ পঞ্চতন্ত্ৰৰ ৰচয়িতাজনৰ নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ পঞ্চতন্ত্ৰত কেইটা ভাগ আছে আৰু কি কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ হিতোপদেশৰ ৰচয়িতা কোন?

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ হিতোপদেশৰ ভাগসমূহৰ নাম লিখক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ঃ বৃহৎ কথাৰ ৰচক কোন আৰু তেওঁ কোন শতিকাৰ?

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ বৃহৎ কথা কোন ভাষাত ৰচনা কৰা হৈছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১১ঃ বৃহৎ কথাক অৱলম্বন কৰি পৰৱৰ্ত্তীকালত ৰচিত হোৱা গ্ৰন্থকেইখনৰ নাম লিখা।

.....

৪) **বেতালপঞ্চবিংশতি ঃ** বেতালপঞ্চবিংশতি পঁচিশটা মনোমোহা কাহিনীৰ সমষ্টি। প্রশ্ন কৰোঁতাজন বেতাল আৰু উত্তৰ দিওঁতাজন বিক্রমসেন বা বিক্রমাদিত্য।

ইয়াৰ কাহিনী ভাগ হৈছে— ৰজা বিক্রমাদিত্যই এজন সন্যাসীৰ কথামতে শ্মশানৰ এটা কোণত এজোপা গছৰ ডালত ওলমি থকা মানুহৰ মৰাশ এটা আনিবলৈ যায়। ৰজাই মৰাশটো নমাই লৈ সন্যাসীৰ ওচৰলৈ যাবলৈ ওলাওতেই সেই গছতে থকা এটা বেতালে এটা সাঁথৰৰ দৰে কাহিনী শুনায় আৰু শেষত কাহিনীত থকা সমস্যাৰ সমাধান দিবলৈ ৰজাক কয়। ৰজাই যথার্থ উত্তৰ দিলে মৰাশটো আকৌ গছৰ ডালত ওলমি থাকেগৈ। ৰজাই আকৌ শটো নমাই ল'লে আকৌ বেতালে কাহিনী কৈ প্রশ্ন কৰে। এনেদৰে পঁচিশবাৰ পঁচিশটা সাঁথৰৰ উত্তৰ ৰজাই দিয়াত বেতাল সন্তুষ্ট হৈ সন্যাসীৰ অভিপ্রায় ৰজাক জানিবলৈ দি বেতালসিদ্ধিৰ বাবে ৰজাক যথার্থ দিহা দিয়ে।

কাহিনীসমূহ অতিশয় কৌতুহলোদ্দীপক আৰু সৰস। ভাষা সৰল।

৫) **শুকসপ্ততি ঃ** চিন্তামণি ভট্ট নামৰ এজন ব্রাহ্মণে 'শুকসপ্ততি' নামেৰে ৭০টা কাহিনীৰ সংকলন এখন ৰচনা কৰে। শুকসপ্ততিৰ কথাবস্তু হৈছে— দেৱদাস নামৰ এজন সাউদৰ প্রভাৱতী নামেৰে এজনী অপৰূপা পত্নী আছিল। ৰজাই প্রভাৱতীৰ অতুলনীয় ৰূপ দেখি তেওঁক পাবলৈ ইচ্ছা কৰি ষড়যন্ত্র কৰি দেৱদাসক বিদেশলৈ পঠায় দিয়ে। দেৱদাসৰ এটি পোহনীয়া ভাটৌ চৰাই আছিল। দেৱদাসে ঘৰৰ সকলো দায়িত্ব ভাটৌ চৰাইটোৰ ওপৰত ন্যস্ত কৰি বিদেশলৈ যাত্রা কৰিলে। দেৱদাসৰ অনুপস্থিতিত যেতিয়াই প্রভাৱতীয়ে ৰাতি বাহিৰলৈ ওলাই যাবলৈ ইচ্ছা কৰে তেতিয়াই ভাটৌটোৱেতেওঁৰ সতীত্ব নাশ হোৱাৰ আশঙ্কা কৰি প্রত্যেক ৰাতি একোটাকৈ গল্প কৈ তাৰ মাজেৰে সেই কুকর্মৰ ভয়াবহ ফলৰ কথা সোঁৱৰাই দিয়ে। প্রভাৱতীয়ে ভাটৌটোৰ গল্পত মুগ্ধ হৈ বাহিৰলৈ নোলাল। সেইদৰে ভাটৌটোৱে ৭০টা ৰাতি ৭০টা গল্পৰ দ্বাৰা প্রভাৱতীৰ চৰিত্র ৰক্ষা কৰে।

৬) **সিংহাসনদ্বাত্রিংশিকা ঃ** সিংহাসন দ্বাত্রিংশিকাৰ ৰচক কোনোবা জৈন কবি। এইখন গ্রন্থ মহাৰাজ বিক্রমাদিত্যৰ গুণানুকীর্ত্তন কৰা ৩২টা কাহিনীৰ সংকলন। মহাৰাজ-বিক্রমাদিত্যৰ ইন্দ্রৰ পৰা লাভ কৰা ৩২টা পুতলা থকা এখন ৰাজসিংহাসন আছিল। বিক্রমাদিত্যৰ মৃত্যুৰ পিছত এই সিংহাসনখন মাটিৰ তলত পোত খাই থাকে। কালক্রমত ভোজৰজাই

এই সিংহাসনখন মাটিৰ তলৰপৰা খান্দি উলিয়াই আৰু যেতিয়া তাত বহিবলৈ ইচ্ছা কৰে তেতিয়া সিংহাসনৰ গাত থকা ৩২টা পুতলা জীৱন্ত হৈ উঠে আৰু প্ৰত্যেকেই মহাৰাজ বিক্ৰমাদিত্যৰ গুণৰ বিষয়ে একোটাকৈ গল্প কয়। এই গল্পবোৰৰ সমষ্টিয়েই সিংহাসনদ্বাত্ৰিংশিকা।

৭) **ভোজপ্ৰবন্ধ ঃ** 'ভোজপ্ৰবন্ধ' ৰচনা কৰে বল্লালসেনে। ধাৰাৰাজ্যৰ ৰজা ভোজৰ বিষয়ে কথিত এলানি সৰস সাধুৰ সংগ্ৰহেই 'ভোজপ্ৰবন্ধ'। ৰজা ভোজ এজন অতিশয় বিদ্বান আৰু বিদ্যোৎসাহী ৰজা আছিল। গ্ৰন্থখনত ভোজৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত কবি কালিদাস, ভৰভূতি, দণ্ডী, বাণভট্ট, ময়ূৰ, মাঘ আদি কবিসকলৰ গুণবৰ্ণনা কৰা হৈছে।

৮) **পুৰুষ পৰীক্ষা ঃ** মৈথিলী কবি বিদ্যাপতিৰ ৰচিত পুৰুষপৰীক্ষা ৪২টা গল্পৰ সংকলন। গ্ৰন্থখন চাৰিটা পৰিচ্ছেদত বিভক্ত। গ্ৰন্থখনৰ ভাষা সৰল। বৰ্ণনাসমূহ ৰসপূৰ্ণ।

বৌদ্ধকথাসাহিত্যত বহুতো গল্পসাহিত্যৰ উল্লেখ আছে। তাৰে কিছুসংখ্যক তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

১) **অৱদানশতক ঃ** এশটা গল্পৰ সমষ্টিয়েই হ'ল অৱদানশতক। অৱদান বা বীৰগাথাসমূহকে বৌদ্ধ সাহিত্যৰ ভিতৰতে প্ৰাচীনতম কথা সাহিত্যৰ নিদৰ্শন বুলি কোৱা হয়। খ্ৰীষ্টীয় ৩য় শতিকাৰ প্ৰথমভাগত ই চীনা ভাষাত অনুদিত হয়। সৰ্বাস্তিবাদসকলৰ বিনয়পিটকৰ আধাৰতে অৱদানশতক ৰচিত হৈছে। গ্ৰন্থখন দহটা ভাগত বিভক্ত। গদ্য আৰু পদ্যত ৰচিত গল্পসমূহৰ ভাষা সৰল।

২) **দিব্যাৱদান ঃ** দিব্যাৱদানৰ কথাসমূহ বৌদ্ধসাহিত্যৰ পৰা সংগৃহীত। গ্ৰন্থৰ এভাগত মহাযান পন্থীসকলৰ মতবাদসমূহ আৰু আনভাগত হীনযান পন্থীসকলৰ মূলতত্ত্বসমূহ উদাহৰণসহ বৰ্ণিত হৈছে।

৩) **জাতকমালা ঃ** আৰ্যশূৰৰ জাতকমালা জাতকসমূহৰ এটা সমষ্টি। এই জাতকমালাত বোধিসত্ত্বৰ পূৰ্বজন্মৰ জীৱনী বৰ্ণনা কৰা হৈছে। পালি জাতকসমূহ আৰু চৰ্যাপিঠকৰপৰা সংগৃহীত চৌত্ৰিশটি কাহিনী সংস্কৃত গদ্য আৰু পদ্যত অনুবাদ কৰা হৈছে। ধৰ্মালোচনাৰ মাজে মাজে দৃষ্টান্ত দিবৰ কাৰণেই এই কাহিনীবিলাক এসময়ত একেলগে সন্নিবেশিত হয়। অশ্বঘোষৰ ৰচনাশৈলীৰ ছাপ ইয়াত সুস্পষ্ট। বহুতে অনুমান কৰে আৰ্যশূৰ অশ্বঘোষৰে নামান্তৰ মাত্ৰ। জাতকমালাৰ গল্পসমূহে অজন্তাৰ প্ৰাচীন চিত্ৰত স্থান লাভ কৰিছে।

বৌদ্ধ ধৰ্মৰ এটা ভাগ হ'ল হীনযান। হীনযানীসকলে সৰ্বস্তিবাদ স্বীকাৰ কৰে।

জৈন কথাসাহিত্যত বৌদ্ধসাহিত্যৰ নিচিনা গল্পসাহিত্যৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

বৌদ্ধ কথা সাহিত্যৰ দৰে জৈন কথা সাহিত্যও নীতিগৰ্ভ, জৈন কথাসাহিত্য ৰচনাৰ উদ্দেশ্য হৈছে জৈনধৰ্মৰ মতবাদ প্ৰচাৰ কৰা। তাৰে কেইখনমানৰ চমুকৈ উল্লেখ কৰা হ'ল—

১) **উপমিতি ভাৱ প্ৰপঞ্চ কথা ঃ** সিদ্ধৰ্ষিৰ দ্বাৰা কথাৰ আকাৰত ৰচিত মানুহৰ আত্মাবিষয়ক এইখন ৰূপক গ্ৰন্থ। খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকাত এই গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰে। গদ্য পদ্য মিশ্ৰিত গ্ৰন্থখনৰ ভাষা সৰল।

বিনয় পিটকত বৌদ্ধভিক্ষুসকলৰ কাৰণে নৈতিকতাৰ আচৰণবিধি বৰ্ণনা কৰা আছে।

২) **পৰিশিষ্ট পর্ব ঃ** পৰিশিষ্ট পর্ব গ্রন্থখন হেমচন্দ্রৰ দ্বাৰা ৰচিত। গ্রন্থখন প্রাচীন জৈন তীর্থঙ্কৰসকলৰ জীৱন গাথাৰ আধাৰত ৰচিত। কথাবোৰ সহজ-সৰল আৰু লোকপ্রিয়। লেখক ধর্মীয় মতবাদ আৰু ৰীতি-নীতিক লৈ অধিক ব্যস্ত।

জানি থোৱা ভাল

সাধুকথা বা গল্প, কথা, উপকথা, কাহিনী আদি কোৱা আৰু শুনা প্রথা সকলো দেশৰ সকলো জাতিৰ মাজতে আছে। গল্প সাহিত্য কোনো দেশ বা জাতিৰ সংস্কৃতিৰ বাহন। গল্প সাহিত্যৰ তিনিটা উদ্দেশ্য আছে— ১) অৱসৰকাল যাপন, ২) চিত্ত বিনোদন বা মনোৰঞ্জন, ৩) লোকশিক্ষা আৰু ৰাজকুমাৰসকলক নীতিশিক্ষা প্রদান।

গল্প ৰচয়িতাসকলে মনুষ্যজগতৰ অনুকৰণত সৃষ্ট কাল্পনিক জগতৰ দেৱদেৱী, গন্ধর্ব অপ্সৰা প্রভৃতিক লৈ গল্প ৰচনা কৰাৰ অনুপ্রেৰণা পায়। গল্প সাহিত্যৰ অন্তর্গত গল্পবিলাকৰ দুটা সুনির্দ্দিষ্ট ভাগ আছে। এটা ভাগৰ চৰিত্রবিলাক মানুহ আৰু আনটো ভাগৰ চৰিত্রবিলাক পশু-পক্ষী। গল্পৰ আখ্যান ভাগক শিশুসকলৰ বোধগম্য কৰাৰ কাৰণে সহজ আৰু অনাড়ম্বৰ ভাষাৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। গোটেই গল্পটো পঢ়ি শিশুৱে যাতে তাৰ নীতিটো সহজে মনত ৰাখিব পাৰে সেই উদ্দেশ্যে গল্পত শ্লোক সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১২ঃ কথাসৰিৎসাগৰৰ ৰচক কোন?

.....

প্রশ্ন নং ১৩ঃ বেতালপঞ্চবিংশতিত উল্লেখ কৰা ৰজাজনৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ১৪ঃ শুকসপ্ততিৰ ৰচক কোন?

.....

প্রশ্ন নং ১৫ঃ ভোজপ্রবন্ধ কোনে ৰচনা কৰে?

.....

প্রশ্ন নং ১৬ঃ বৌদ্ধ আৰু জৈন কথাসাহিত্য দুখনৰ নাম লিখা।

.....

৯.৫ শব্দার্থ তালিকা

১) ঋগ্বেদ ঃ বেদ চাৰিখন— ঋগ্বেদ, যজুর্বেদ, সামবেদ আৰু অথর্ববেদ। ঋগ্বেদ প্রথম বেদ।

২) পতঞ্জলি ঃ এগৰাকী দার্শনিক আৰু ব্যাকৰণবিদ। তেওঁ ৰচনা কৰা গ্রন্থখনৰ নাম মহাভাষ্য।

৩) ব্রাহ্মণ ঃ বেদৰ এটা ভাগ।

৪) উপনিষদ ঃ বেদৰ অন্তিমভাগ। ইয়াক 'বেদান্ত' বুলিও কোৱা হয়।

৫) শতপথব্রাহ্মণ ঃ শুক্লযজুর্বেদৰ অন্তর্গত ব্রাহ্মণ।

৯.৬ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত হোৱা গল্প সাহিত্য বা কথা সাহিত্যৰ উৎস আৰু বিকাশৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে।
- গল্প সাহিত্য ৰচনা কৰাৰ উদ্দেশ্য আৰু ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে।
- বিভিন্ন গল্প সাহিত্যৰ— যেনে পঞ্চতন্ত্র, হিতোপদেশ, বৃহৎকথা, বেতালপঞ্চবিংশতি, সিংহাসনদ্বাত্রিংশিকা, শুকসপ্ততি, বৌদ্ধ আৰু জৈন কথা সাহিত্যৰ পৰিচয়ৰ লগতে বিষয়বস্তুসমূহৰো চমু আভাস পোৱা গ'ল।
- গল্প সাহিত্য হৈছে সংস্কৃত সাহিত্যৰ পৰম ৰমণীয় হৃদয়গ্রাহী ৰচনা। ইংৰাজীত ইয়াক Fables বুলি কোৱা হয়।
- সংস্কৃত গল্প সাহিত্যবোৰৰ কিছু অংশ তৎকালীন জীৱন প্রবাহৰ ওপৰত আধাৰিত। কিছু অংশ সামুদ্রিক যাত্রাৰ সৈতে সম্বন্ধ; কিছু অংশ আশ্চর্যপূর্ণ ঘটনাৰে পৰিপূর্ণ, কিছু অংশ স্বর্গলোক আৰু গন্ধর্বলোকৰ চিত্রণ, ধর্মৰ প্রেৰণাৰ দ্বাৰা পূৰিত, নীতিপৰক আৰু অধিকাংশ শিক্ষাত্মক আৰু উপদেশাত্মক।

৯.৭ অধিক জানিবলৈ

১) শর্মা, থানেশ্বৰ, *'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত'*, চন্দ্রপ্রকাশ, গুৱাহাটী।

২) গোস্বামী, হৰমোহনদেৱ, *'সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী'*, গুৱাহাটী, পাণবজাৰ, বুকলেণ্ড।

৩) ভাগৱতী, কামাখ্যাচৰণ, *'সংস্কৃত সাহিত্যৰ জিলিঙনি'*, গ্রন্থপীঠ, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী।

৪) Krishnamachariar, M, *'History of Classical Sanskrit Literature*', New Delhi-MLBD.

৯.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কথা সাহিত্য

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ গল্প সাহিত্যত দুটা শৈলী দেখা যায়—
১। গদ্যৰ নৈসৰ্গিক সৰল শৈলী
২। কৃত্ৰিম অলঙ্কৃত শৈলী

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ গল্প সাহিত্য ৰচনা কৰাৰ মূল উদ্দেশ্য তিনিটা— ১) অৱসৰ যাপন, ২) চিত্তবিনোদন, ৩) লোকশিক্ষা আৰু ৰাজকুমাৰসকলক নীতি শিক্ষা প্ৰদান।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ গল্প সাহিত্যৰ চৰিত্ৰ বা লক্ষণসমূহ বিচাৰ কৰি সেইবোৰক ব্যাপক অৰ্থত ঘাইকৈ দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে— ১) মানৱীয় চৰিত্ৰ আৰু অনুভূতিময় গল্প, ২) মানৱেতৰ চৰিত্ৰসম্মত নীতিপৰক গল্প।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিষ্ণুশৰ্মা

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পঞ্চতন্ত্ৰ পাঁচটা তন্ত্ৰ বা ভাগত বিভক্ত— ১) মিত্ৰভেদ, ২) মিত্ৰলাভ, ৩) কাকোলূকীয়, ৪) লব্ধপ্ৰণাশ, ৫) অপৰীক্ষিত কাৰক।

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'হিতোপদেশ'ৰ ৰচয়িতা বঙ্গৰ ৰজা ধৱলসেনৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত নাৰায়ণ শৰ্মা।

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ হিতোপদেশৰ ভাগসমূহ— ১) মিত্ৰলাভ, ২) সুহৃদভেদ, ৩) বিগ্ৰহ, ৪) সন্ধি

৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'বৃহৎকথা'ৰ ৰচক গুণাঢ্য তেওঁ ষষ্ঠ শতিকাৰ আগৰ।

১০নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'বৃহৎকথা' পৈশাচী ভাষাত ৰচিত।

১১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'বৃহৎকথা'ক অৱলম্বন কৰি পৰৱৰ্তীকালত ৰচিত হোৱা গ্ৰন্থসমূহ হৈছে—
১) বুদ্ধস্বামীৰ— 'বৃহৎকথা শ্লোকসংগ্ৰহ'
২) ক্ষেমেন্দ্ৰৰ— 'বৃহৎকথামঞ্জৰী'
৩) সোমদেৱৰ— 'কথাসৰিতসাগৰ'

১২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সোমদেৱ

১৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বেতালপঞ্চবিংশতিত উল্লেখ কৰা ৰজাজনৰ নাম বিক্ৰমাদিত্য

১৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ চিন্তামণি নামৰ এজন ব্ৰাহ্মণ

১৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বল্লালসেন

১৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১) অৱদানশতক
২) উপমিতিভাব প্ৰপঞ্চ কথা

৯.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ গল্পসাহিত্যত উল্লেখ কৰা গ্ৰন্থসমূহৰ পৰা যিকোনো এখন গল্পসাহিত্যৰ বিষয়ে লিখক।

খ) চুটিপ্ৰশ্ন (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ গল্পসাহিত্যৰ উৎসৰ বিষয়ে লিখক।

প্ৰশ্ন ২ঃ 'বৃহৎকথা'ৰ বিষয়ে বহলাই লিখক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ গল্পসাহিত্য বা কথাকাব্য কাক বোলে? ইয়াৰ ৰচনাৰ উদ্দেশ্য কি? গল্প সাহিত্যত উল্লেখ কৰা গ্ৰন্থসমূহৰ বিষয়ে লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১০ ঃ শতককাব্য

অধ্যায় গাঁথনি

১০.১ উদ্দেশ্য
১০.২ পৰিচয়
১০.৩ শতককাব্যৰ পৰিচয়
১০.৩.১ শতককাব্যৰ লক্ষণ
১০.৩.২ শতককাব্য ৰচনাৰ উদ্দেশ্য
১০.৩.৩ শতককাব্যৰ উৎস
১০.৩.৪ শতককাব্যৰ ভাগ
১০.৪ সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত বিভিন্ন শতককাব্যৰ উল্লেখ
১০.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১০.৬ অধিক জানিবলৈ
১০.৭ অগ্রগতিৰ খাতিয়ান
১০.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১০.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- শতককাব্যৰ পৰিচয় লাভ কৰিব পাৰিব
- শতককাব্যৰ উৎস আৰু লক্ষণ বুজিবলৈ সমর্থ হ'ব
- শতককাব্য ৰচনাৰ উদ্দেশ্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত হোৱা বিভিন্ন শতককাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- শতককাব্যৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব

১০.২ পৰিচয়

গল্পসাহিত্য বা কথাকাব্যৰ পিছত এতিয়া আপুনি শতককাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব—

অতি কম পৰিসৰতে অধিক সাৰগর্ভ আৰু নীতিব্যঞ্জক বিষয়বস্তু সম্বলিত কাব্যকে শতককাব্য বোলা হয়। 'শতক' শব্দৰ অর্থ 'এশ'। শতক বা এশটা শ্লোকত ব্যৱহাৰিক জীৱনত সততে কামত অহা, গভীৰ অর্থপ্রকাশক শ্লোকৰ সমষ্টিয়েই হৈছে শতককাব্য।

শতককাব্য হৈছে একপ্রকাৰৰ গীতিকাব্য। ই স্বয়ং সম্পূর্ণ মুক্তক শ্রেণীৰ চতুষ্পদী কবিতা। সংস্কৃত গীতি কবিতাত ভালেমান শতককাব্য পোৱা যায়। শতককাব্যসমূহত ত্রিবর্গৰ (ধর্ম, অর্থ, কাম) বিষয়েই আলোচনা আগবঢ়াইছে। মানৰ জীৱনে এই ত্রিবর্গ সাধনতেই

পৰিপূৰ্ণতা লাভ কৰে। ধৰ্ম, নীতি, শৃঙ্গাৰ আৰু বৈৰাগ্য এই সকলো বিষয়ৰ ওপৰত শতককাব্য ৰচিত হৈছে। অতীৱ উৎকণ্ঠাপূৰ্ণ আৱেগপ্ৰৱণ কাব্যই শতককাব্য।

এতিয়া আপুনি এই অধ্যায়ত শতককাব্যৰ পৰিচয়, ইয়াৰ লক্ষণ, ৰচনাৰ উদ্দেশ্য, উৎস, বিভিন্ন ভাগ তথা বিভিন্ন শতককাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

১০.৩ শতককাব্যৰ পৰিচয়

আপুনি এতিয়া শতককাব্যৰ পৰিচয় জানিব পাৰিব। অতিশয় আৱেগ-অনুভূতিপূৰ্ণ আৰু সংবেদনশীল ভাৱযুক্ত অথচ মাধুৰ্যময় কবিতাকে শতককাব্য বোলা হয়। শতককাব্য একপ্ৰকাৰ গীতিকবিতা। শতককাব্য সংস্কৃত সাহিত্যৰ এক পৰম ৰমণীয় অঙ্গস্বৰূপ। এই কাব্যসমূহ মুক্তক শ্ৰেণীৰ। অৰ্থাৎ বাহ্য উপকৰণৰ পৰা মুক্ত হৈ স্বয়ং ৰসযুক্ত হোৱাটোৱেই মুক্তকৰ লক্ষ্য। ইয়াৰ ৰসপানত পাঠকৰ হৃদয় আনন্দত আপ্লুত হয়। আলঙ্কাৰিক **আনন্দবৰ্দ্ধনে** মুক্তক সম্বন্ধে এইদৰে কৈছে—

আনন্দবৰ্দ্ধনে ৰচনা কৰা গ্ৰন্থখনৰ নাম ধ্বন্যালোক।

'মুক্তকেষু হি প্ৰবন্ধেষু ইৱ ৰসবন্ধাভিনিবেশিনঃ কবয়ো দৃশ্যন্তে।' ভৰ্ত্তৃহৰিৰ 'শতকত্ৰয়' আৰু অমৰুক'ৰ 'অমৰুশতক' মুক্তকৰ উত্তম উদাহৰণ। এনে কাব্য শৃঙ্গাৰ-ৰসাত্মক, নীতি বা উপদেশাত্মক আৰু বৈৰাগ্য ভাৱমিশ্ৰিত।

১০.৩.১ শতককাব্যৰ লক্ষণ

শতককাব্যৰ পৰিচয়ৰ পাছত আপুনি এতিয়া 'শতককাব্য'ৰ লক্ষণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। শতককাব্যক লঘুকাব্য বোলে। মুক্তক শ্লোক, শতককাব্য, খণ্ডকাব্য, স্তোত্ৰকাব্য প্ৰভৃতি লঘুকাব্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত। গীতি কবিতাৰ দৰেই স্বয়ংসম্পূৰ্ণ ক্ষুদ্ৰাকাৰৰ একক কবিতা। এই শতককাব্য সমূহ শৃঙ্গাৰাত্মক আৰু ভক্তিভাবনাপূৰ্ণ হয়। সুখ-দুঃখ, আশা-নিৰাশা আদিৰ পৰা যি বৈৰাগ্য ওপজে সেই বিষয়সমূহক অৱলম্বন কৰিও শতককাব্য ৰচিত হয়। জীৱনৰ ক্ষণিকতা, বিষয়ভোগৰ প্ৰতি আসক্তিশূন্য আদিয়েই বৈৰাগ্য শতকৰ প্ৰধান বিষয়বস্তু। 'উৎকণ্ঠাবিৰচিতং পদং গেয়ং' বুলি ইয়াৰ লক্ষণ নিৰূপিত হৈছে।

১০.৩.২ শতককাব্য ৰচনাৰ উদ্দেশ্য

আপুনি শতককাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে। এতিয়া শতককাব্য ৰচনাৰ উদ্দেশ্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সংস্কৃত সাহিত্যত দৃশ্য আৰু শ্ৰব্য এই দুয়োবিধ ৰচনাৰ মাজত শ্ৰব্যকাব্যক তিনিটাভাগত ভাগ কৰা হৈছে। গদ্য, পদ্য আৰু মিশ্ৰ। শতককাব্য পদ্যকাব্যৰ অন্তৰ্গত। শতককাব্যসমূহ গীতিধৰ্মী। কম কথাতে বেছি ভাব প্ৰকাশ কৰি পাঠকক ৰসাভিভূত কৰাই হৈছে শতককাব্যৰ উদ্দেশ্য। ইয়াৰ দ্বাৰা মানুহে

বাহ্য বিষয়মুখী হ'লেও অন্তর্মুখী চেতনাত একাত্ম হৈ পৰে। শতককাব্যত মধুৰ পদাৱলীৰ লগত সঙ্গীতময় ছন্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। শৃঙ্গাৰ, নীতি, বৈৰাগ্য তথা প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰাজিৰ বহুল বৰ্ণনা শতক কাব্যত সন্নিবেশ কৰা থাকে। শতককাব্যত ৰমণীৰ সৌন্দৰ্য যিমান সুন্দৰ স্বাভাৱিক ৰূপত পোৱা যায়, আন সাহিত্যত দুৰ্লভ। শৃঙ্গাৰৰ ভিন্ ভিন্ অৱস্থাৰ মাৰ্মিক চিত্ৰণ প্ৰকাশ কৰা শতককাব্যৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য। মূলতঃ হৃদয়ৰ ৰাগাত্মক ৰচনাক ছন্দোবদ্ধ ৰূপত প্ৰকাশ কৰোৱাটোৱেই শতককাব্যৰ মূল উদ্দেশ্য।

১০.৩.৩ শতককাব্যৰ উৎস

আপুনি এতিয়া শতককাব্যৰ উৎসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। **ঋগ্বেদ**ৰ পাতত থকা ঊষা সূক্ত বা সূৰ্য সূক্তসমূহতে প্ৰথম শতককাব্যৰ চানেকি দেখা যায়। বেদৰ একক মন্ত্ৰ অথবা কিছুমান মন্ত্ৰ সম্বলিত সূক্তক লঘুকাব্যৰ লগত মিলাব পাৰি। ঋগ্বেদৰ অক্ষসূক্ত (১০,৩৪) ভিক্ষুসূক্ত (১০/১১৭), সংজ্ঞানসূক্ত (১০-৭১-৭২) আদিত শতককাব্যৰ ধ্বনি শুনিবলৈ পোৱা যায়। তেনেদৰে উপনিষদ সাহিত্যও নীতিসমৃদ্ধ। কল্পসূত্ৰৰ অন্তৰ্গত ধৰ্মসূত্ৰ, পাছৰ যুগৰ স্মৃতিসমূহ, পুৰুষাৰ্থ চতুষ্টয় সাধনৰ বাবে বিহিত ধৰ্মনীতি, সমাজনীতি, ৰাজনীতি আদিত নীতি, বৈৰাগ্য আদিৰ প্ৰবচনসমূহ দেখা যায়। ৰামায়ণ, মহাভাৰত, পু�ৰাণ আদিতো নীতিগৰ্ভ শতককাব্যসম্ভাৰ সোমাই আছে। মহাভাৰতৰ শান্তিপৰ্ব আৰু অনুশাসনপৰ্ব দুটাক শতককাব্যৰ আধাৰ বুলিব পাৰি।

চাৰিখন বেদৰ ভিতৰত ঋগ্বেদ প্ৰথম।

১০.৩.৪ শতককাব্যৰ ভাগ

এতিয়া আপুনি শতককাব্যৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব—

শতককাব্যসমূহ সাধাৰণতে তিনিটা ভাগত বিভক্ত— (১) শৃঙ্গাৰমূলক, (২) নীতিমূলক, (৩) বৈৰাগ্যমূলক। এই শতককাব্যসমূহত বৈচিত্ৰপূৰ্ণ সমাহাৰ দেখা যায়। যেনেঃ সাংসাৰিক লোভ-মোহ, অভিমান, অহংকাৰ, মোহ আদিৰ পৰা হ'ব পৰা দুৰ্গতি, জীৱনৰ ক্ষণস্থায়িত্ব, নাৰীৰ মোহনীয় চৰিত্ৰ আৰু ৰূপৰ প্ৰলোভনৰ প্ৰতি সতৰ্কতা, আসক্তিহীনতা, বৈৰাগ্যৰ পৰা সুবিধা, শম-দমাদিৰ পৰা হোৱা লাভ, সৎসঙ্গৰ পৰা হোৱা লাভ, অসৎসঙ্গৰ পৰা হোৱা ক্ষতি, বিদ্যাৰ মহত্ব, বিদ্বানৰ মহত্ব আদি শতককাব্যৰ বিষয়বস্তু।

অলংকাৰ আৰু ছন্দৰ বৈচিত্ৰও এই কাব্যসমূহত বিৰাজমান। শতককাব্যৰ ভাষা সংস্কৃত।

১০.৪ সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত বিভিন্ন শতককাব্যৰ উল্লেখ

এতিয়া আপুনি বিভিন্ন শতককাব্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব—

১) **অমৰুশতক ঃ** অমৰুশতক নামৰ শতককাব্যখন অমৰু বা অমৰুক নামৰ কবিৰ দ্বাৰা ৰচনা বুলি প্রসিদ্ধি আছে। অমৰু অষ্টম শতাব্দীৰ পূর্বৰ কবি। কিম্বদন্তী অনুসাৰে জনা যায় যে— মণ্ডনমিশ্রৰ পত্নী ভাৰতীৰ সৈতে বিচাৰত প্রবৃত্ত শঙ্কৰাচার্য ৰতিশাস্ত্রবিষয়ক প্রশ্নৰ উত্তৰ দানত অসমর্থ হোৱাত শাস্ত্রজ্ঞান লাভ কৰিবলৈ নর্মদাৰ তীৰলৈ যায়। তাতে তেওঁ যোগৰ বলত দেহটো শিষ্যসকলক সংৰক্ষণ কৰিবলৈ দি ইতিমধ্যে মৃত কাশ্মীৰৰ ৰজা অমৰুকৰ পত্নীসকলেৰে সৈতে শৃঙ্গাৰ কেলি কৰি পুনঃ নিজ দেহত প্রৱেশ কৰে। এনেদৰে লব্ধজ্ঞানেৰে শতশ্লোকত অমৰুক কাব্য ৰচনা কৰিছিল। পৰৱর্তীকালত এইখন 'অমৰুশতক' নামেৰে প্রসিদ্ধি লাভ কৰে।

'অমৰুশতক'ৰ শ্লোকবোৰ মনোহৰ। ইয়াৰ ভাৱ-ভাষা ছন্দ অলংকাৰ সকলো দিশতে মনোহাৰিত্ব বিদ্যমান। দীর্ঘসমাসবদ্ধ পদ ব্যৱহাৰ কৰিছে। শার্দুলবিক্রীড়িত ছন্দত ৰচিত কাব্যখনৰ প্রধানৰস শৃঙ্গাৰ।

'অমৰুশতক'ৰ চাৰিটা আঞ্চলিক সংস্কৰণত শ্লোকসংখ্যা ৯৬ৰপৰা ১১৫টা পর্যন্ত দেখা যায়। অষ্টম শতিকাত বামনে অমৰুশতকৰ তিনিটা শ্লোক উদ্ধৃত কৰিছিল। খ্রীষ্টাব্দ ৮৫০ত আনন্দবর্দ্ধনে অমৰুক প্রথিতযশা কবিৰূপে উল্লেখ কৰিছিল। 'অমৰুশতক' খ্রীষ্টাব্দ ৭ম শতিকাৰ শেষভাগত ৰচিত হয় বুলি আনন্দবর্দ্ধনে উল্লেখ কৰিছে।

২) **শতকত্রয় ঃ** 'শতকত্রয়' ভর্ত্তৃহৰিয়ে ৰচনা কৰে। তেওঁ শৃঙ্গাৰ, নীতি আৰু বৈৰাগ্যশতক ৰচনা কৰে।

ভর্ত্তৃহৰিৰ জীৱনবৃত্তসম্বন্ধে সঠিককৈ একো জনা নাযায়। শতকত্রয়ৰ উপৰিও ৰাৱণবধ বা ভট্টিকাব্য আৰু 'বাক্যপদীয়' ৰচনা কৰে। ভর্ত্তৃহৰিয়ে শৃঙ্গাৰ, নীতি আৰু বৈৰাগ্য শতকত্রয়ৰ আদিতে ক্রমে কামদেৱ, ব্রহ্মা আৰু শিৱৰ স্তুতি কৰিছে। নীতিশতকৰ আদি শ্লোকে তেওঁক এজন অদ্বৈতবাদী ৰূপেহে চিনাকি দিয়ে। এতিয়া শতকত্রয়ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল—

শতককাব্যত প্রেম বা শৃঙ্গাৰ নীতি আৰু বৈৰাগ্যক প্রাধ্যান দিয়া হয়।

(ক) **নীতিশতক ঃ** নীতিশতকত কবিয়ে উদাত্ত গুণ গ্রহণ কৰিবলৈ আগ্রহ দেখুৱাইছে। যিবোৰৰ অনুশীলন সমগ্র মানৱ সমাজৰেই মঙ্গলকাৰক। এই শতকখনৰ এশটা শ্লোক দহটা পদ্ধতিত ভাগ কৰি তাৰ অনুশীলন লোকসমাজত দাঙি ধৰিছে। মঙ্গলাচৰণৰ পাছত ক্রমে— (১) মূর্খপদ্ধতি (২-১০), (২) বিদ্বৎপদ্ধতি (১১-২০), (৩) মান শৌর্য্য পদ্ধতি (২১-৩০), (৪) অর্থপদ্ধতি (৩১-৪০), (৫) দুর্জন পদ্ধতি (৪১-৫০), (৬) সজ্জন পদ্ধতি (৫১-৬০), (৭) পৰোপকাৰ পদ্ধতি (৬১-৭০), (৮) ধৈর্য্যপদ্ধতি (৭১-৮০), (৯) দৈৱপদ্ধতি (৮১-৯০), (১০) কর্মপদ্ধতি (৯১-১০০)।

ভর্ত্তৃহৰিয়ে কালিদাস, শূদ্রক আদিৰ গ্রন্থৰ পৰাও শ্লোকসমূহ সংগ্রহ কৰিছে।

নীতিশতকৰ শ্লোকসমূহ অতিশয় জনপ্রিয়। শ্লোকসমূহৰ মাজত কবিৰ সুষ্ঠনীতি তথা মানৱচৰিত্র সমীক্ষণৰ ছাপ দেখা যায়।

(খ) **শৃঙ্গাৰশতক ঃ** এই শতকখন বিষয়ানুসৰি পাঁচটা ভাগত বিভক্ত। (১) স্ত্রীপ্রশংসা (১-২০), (২) সম্ভোগবর্ণন (২১-৪০), (৩) কামিনীনিন্দা (৪১-৬০), (৪) সুবিৰক্ত দুর্বিৰক্ত পদ্ধতি (৬১-৮০), (৫) ঋতুবর্ণন (৮১-১০০)।

ইয়াত এশটা শ্লোকৰ মাজেৰে কবিজনে নাৰী প্রকৃতিৰ উপলব্ধি, কামুক ব্যক্তিৰ স্বৰূপোদ্‌ঘাটন, পৰিণতি আদি আঙুলিয়াই দেখুৱাইছে।

(গ) **বৈৰাগ্যশতক ঃ** 'বৈৰাগ্যশতক' হৈছে ভর্ত্তৃহৰিৰ তৃতীয় শতক। বিষয়ানুসৰি ইয়াৰ শতশ্লোক দহটা ভাগত বিভক্ত— (১) তৃষ্ণাদূষণম্ (১-১০), (২) বিষয় পৰিত্যাগ বিড়ম্বনা (১১-২০), (৩) খাঞ্চাদৈন্যদূষণম্ (২১-৩০), (৪) ভোগাস্থৈর্য্য বর্ণনম্ (৩১-৪০), (৫) কালমহিমানুবর্ণনম্ (৪১-৫০), (৬) যতিনৃপতি সংবাদবর্ণনম্ (৫১-৬০), (৭) মনঃ সম্বোধন নিয়মনম্ (৬১-৭০), (৮) নিত্যানিত্য বস্তুবিচাৰঃ (৭১-৮০), (৯) শিৱার্চনম্ (৮১-৯০) আৰু (১০) অবধূতচর্যা (৯১-১০০।)

ইয়াৰ প্রতিটো শ্লোক অনুভূতিপ্রবণ। ইয়াৰ বিষয়বস্তুলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে ভর্ত্তৃহৰি এজন অদ্বৈতবাদী কবি আছিল আৰু অদ্বৈতধাৰণাক ফলৱতী কৰিবলৈ তেওঁ বৈৰাগ্যপথৰ প্রশংসাপৰক শতক ৰচনা কৰিছে।

(৩) **শান্তিশতক ঃ** ভর্ত্তৃহৰিৰ শতকত্রয়ৰ দ্বাৰা অনুপ্রাণিত হৈ পৰৱর্ত্তীকালত অনেক কবিয়ে শতককাব্য ৰচনা কৰিছে। ইয়াৰ ভিতৰত সিন্ধুনৰ 'শান্তিশতক' অন্যতম। তেওঁ ভর্ত্তৃহৰিৰ বৈৰাগ্যশতককে ধৰি অন্য বহুতৰ ওচৰত ঋণবদ্ধ হ'লেও কাব্যখনিৰ অনেকখিনি মৌলিক। কাব্যখনত ঐহিক সুখৰ প্রতি আকর্ষিত হৈ পৰমার্থিক আনন্দৰ প্রতি দেখুওৱা অৱজ্ঞা, শেষত ভগৱদ্‌ভাৱনাৰ দ্বাৰা পৰম শান্তি সেই কথা প্রকাশ পাইছে। সিন্ধুন দ্বাদশ শতিকাৰ কবি। ১২০৫ খ্রীষ্টাব্দত ৰচিত সদুক্তিকর্ণামৃতত তেওঁৰ শ্লোকৰ উদ্ধৃতি পোৱা যায়।

সদুক্তিকর্ণামৃতৰ ৰচক শ্রীধৰদাস। ইয়াত ২৩৮০ টা শ্লোক আছে।

(৪) **দৃষ্টান্তশতক ঃ** কুসুমদেৱৰ ৰচিত 'দৃষ্টান্তশতক' এখন অনুপম শতককাব্য। ভর্ত্তৃহৰিৰ নীতিশতকৰ দৰে ইয়াৰ প্রতিটো শ্লোকৰ প্রথমার্দ্ধত একোটি নীতিৰ কথা কৈ দ্বিতীয়ার্দ্ধত তাৰ দৃষ্টান্ত কবিয়ে তুলি ধৰিছে। বল্লভদেৱৰ সুভাষিতাৱলীত তেওঁৰ শ্লোকৰ উদ্ধৃতি পোৱালৈ চাই তেওঁ পঞ্চদশ শতিকাতকৈ বেছি পিছৰ হ'ব নালাগে।

(৫) **ভল্লটশতক ঃ** কাশ্মীৰি কবি ভল্লটে 'ভল্লটশতক' ৰচনা কৰে। এই শতকত শ্লোকসংখ্যা এশৰো কম। আনন্দবর্দ্ধনে 'ধ্বন্যালোক'ত 'ভল্লটশতক'ৰ শ্লোক উদ্ধৃত কৰিছে। ভল্লটৰ মুক্তক শ্লোকসমূহত ন্যায়-নীতি, আদর্শ আৰু নানান বিদগ্ধ ভাৱনা প্রকাশিত হৈছে। ভাৱ আৰু ভাষাৰ প্রাচুর্য, অলঙ্কাৰৰ মাধুর্য, প্রসাদগুণ প্রভৃতি বৈচিত্র্য তথা ভল্লটৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্য বিদ্যমান যাৰ যাবে তেওঁ প্রাচীন বিদগ্ধ সমালোচকৰ দৃষ্টি আকর্ষণ কৰিছিল। শতককাব্যৰ ভিতৰত শৃঙ্গাৰাশ্রিত ৰচনাই অধিক।

(৬) **শৃঙ্গাৰশতক ঃ** জনার্দ্দনভট্টৰ 'শৃঙ্গাৰশতক'ত মুঠ ১০১টা শ্লোক পোৱা যায়। ৰচনাকাল

আনুমানিক ১৩০০ শতাব্দী। ৰচনাশৈলী আড়ম্ৱৰপূর্ণ আৰু অলঙ্কাৰমণ্ডিত। শ্লোকসমূহত কবিৰ পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

(৭) **শৃঙ্গাৰশতক ঃ** নৱহৰিৰ ৰচিত 'শৃঙ্গাৰশতক'ত ১১৫টা শ্লোক পোৱা যায়। কবিৰ ৰচনাপদ্ধতি কৃত্রিম আৰু ভাৱ গতানুগতিক। শৃঙ্গাৰৰ মাধুর্য আৰু ৰতিৰ বৈচিত্র্য পৰিবেশন কৰাই তেওঁৰ মুখ্য উদ্দেশ্য।

(৮) **ৰোমাৱলীশতক ঃ** ৰসিকৰঞ্জনৰ 'ৰোমাৱলীশতক' এখন শৃঙ্গাৰকাব্য। ১৩০টা শ্লোকত শৃঙ্গাৰ আৰু বৈৰাগ্য উভয় ভাৱধাৰা প্রকাশ কৰিছে। গ্রন্থৰ সমাপ্তিত কবিয়ে দ্ব্যর্থক শ্লোক ৰচনাৰ কথা নিজেই উল্লেখ কৰিছে। ৰচনাৰীতি অনাড়ম্ৱৰ হ'লেও সর্বত্রতে মাধুর্য আৰু সাৱলীল বাগ্‌ভঙ্গী প্রকাশিত হৈছে।

(৯) **ৰোমাৱলীশতক ঃ** বিশ্বেশ্বৰ পণ্ডিত নামৰ এজন কবিয়ে ১০০টা শ্লোকত সুন্দৰীনাৰীৰ ৰোমাৱলীৰ বর্ণনা কৰিছে। উপমা আৰু উৎপ্রেক্ষা অলঙ্কাৰৰ সহায়ত সহজ-সৰল ভাষাত নাৰী সৌন্দর্যৰ মনোৰম বর্ণনাত এইজন কবি অতিশয় নিপুন।

(১০) **সুন্দৰীশতক ঃ** উৎপ্রেক্ষাবল্লভৰ ৰচিত 'সুন্দৰীশতক' নামৰ শতককাব্যত ১১১টা শ্লোকত সুন্দৰীৰমণীৰ অঙ্গ-প্রত্যঙ্গ, ৰূপ-লাৱণ্যৰ বর্ণনা কৰিছে। কবিৰ প্রকৃত নাম গোকুল। ৰচনা নৈপুণ্যৰ বাবে তেওঁ উৎপ্রেক্ষাবল্লভ আখ্যা লাভ কৰিছে। কবিয়ে গ্রন্থত উল্লেখ কৰিছে যে তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষক ৰজা মদন-মহীপালৰ অনুৰোধত এই কাব্য ৰচনা কৰিছে।

(১১) জগন্নাথৰ অন্যাপদেশ শতক, নীলকণ্ঠৰ অন্যাপদেশ-শতক আৰু মধুসুদনে 'অন্যাপদেশ-শতক' একে নামৰ তিনিখন শতক কাব্য ৰচনা কৰে।

(১২) **সূর্যশতক ঃ** 'সূর্যশতক' ৰচনা কৰে ময়ূৰভট্ট নামৰ কবিয়ে। ময়ূৰভট্ট আৰু বাণ শ্রীহর্ষৰ ৰাজসভাৰ কবি। কোনো কাৰণবশতঃ ময়ূৰভট্টৰ কুষ্ঠৰোগ হোৱাত, ৰোগ নিবাৰণৰ কাৰণে স্রগ্ধৰা ছন্দত সূর্যদেৱতাৰ স্তৱ ৰচনা কৰে। স্রগ্ধৰা ছন্দত লিখা কাব্যৰ ভিতৰত এইখনেই প্রথম। কবিয়ে সূর্যদেৱতাৰ ভিন্ ভিন্ অঙ্গ, ৰথ, ঘোঁৰা আদি সাধনৰ বর্ণনাত পূর্ণৰূপে সফল হৈছে।

(১৩) **চণ্ডীশতক ঃ** বাণভট্ট ময়ূৰভট্টৰ সমকালীন কবি। এওঁ 'চণ্ডীশতক' নামৰ স্রগ্ধৰা ছন্দত ভগৱতী দুর্গাক স্তুতি কৰি লিখা এখন প্রশস্তি কাব্য। চণ্ডীশতকত কবিয়ে দীঘল দীঘল সমাস, অনুপ্রাস, উৎপ্রেক্ষা আদি অলঙ্কাৰৰ ব্যৱহাৰ কৰি ৰচনাশৈলী চমৎকাৰ কৰি তুলিছে।

জানি থোৱা ভাল

সংস্কৃত সাহিত্যত পূর্ণাঙ্গ কাব্যৰ উপৰিও মুক্তক শ্লোক নিৱদ্ধ বহুতো শতককাব্য পোৱা যায়। 'মুক্তক' শ্লোক হ'ল স্বয়ংসম্পূর্ণ একক চতুষ্পদী কবিতা। নৱ-নাৰীৰ জীৱনৰ বিভিন্ন ভাৱসমৃদ্ধ কবিতাসমূহৰ সার্থক ৰূপ পোৱা যায় শতককাব্যসমূহত। কালিদাসৰ পৰৱর্তীকালত শতককাব্য ভালেমান ৰচিত হৈছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত অমৰুকৰ 'অমৰুশতক' কাব্যই প্রধান।

পৰৱর্তী শতককাব্যসমূহত শৃঙ্গাৰৰ নানান অৱস্থা আৰু ভাবৰ বর্ণনা, মিলন-বিৰহ, ৰাগ-অনুৰাগ, সুখ-দুখ, আশা-নিৰাশা আদিৰ বর্ণনাই প্রাধান্য পোৱা দেখা যায়। ইয়াৰোপৰি বৈৰাগ্যৰ পৰা হ'ব পৰা সুবিধা, শম-দমাদিৰ পৰা হোৱা লাভ, সৎসঙ্গ আৰু অসৎসঙ্গৰ পৰা হোৱা লাভ-ক্ষতি আদি ভাবৰ বর্ণনা থকা বিভিন্ন শতককাব্য দেখা যায়। শতককাব্যসমূহত বাহ্য তথা অন্তঃপ্রকৃতিৰ চিত্রণ সুন্দৰভাৱে প্রকাশ কৰে। মুঠতে শতককাব্যত শৃঙ্গাৰ, নীতি আৰু বৈৰাগ্য তিনিটা ভাবধাৰা পৰিলক্ষিত হয়। ইয়াৰ ভিতৰত শৃঙ্গাৰ ৰসপ্রধান শতক কাব্যই অধিক। ধর্মীয় ভাৱনাৰে ৰচনা কৰা শতককাব্যৰ ভিতৰত ময়ূৰ কবিৰ সূর্যশতক আৰু বাণভট্টৰ চণ্ডীশতকেই প্রধান।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ 'শতক' শব্দৰ অর্থ কি?

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ 'শতককাব্য' কাক বোলে?

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ শতককাব্য কি কি বিষয়ত ৰচিত হৈছে?

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ শতককাব্যৰ লক্ষণ কি?

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ আলঙ্কাৰিক আনন্দবর্দ্ধনে মুক্তক কাব্যসম্বন্ধে কি অভিমত আগবঢ়াইছে?

.....

প্রশ্ন নং ৬ঃ ভর্ত্তৃহৰিয়ে ৰচনা কৰা শতককাব্য কেইখন কি কি?

.....

প্রশ্ন নং ৭ঃ শতককাব্য ৰচনাৰ উদ্দেশ্য কি?

.....

প্রশ্ন নং ৮ঃ শতককাব্যৰ উৎস ঋগ্বেদৰ কোন কোন সূক্তত পোৱা যায়?

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ শতককাব্যৰ ভাগ কেইটা?

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ শান্তিশতকৰ ৰচয়িতা কোন?

.....

প্রশ্ন নং ১১ঃ শৃঙ্গাৰ ৰসাশ্রিত কেইখনমান শতককাব্যৰ নাম উল্লেখ কৰা।

.....

প্রশ্ন নং ১২ঃ সূর্যশতক কোনে ৰচনা কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১৩ঃ চণ্ডীশতকৰ ৰচয়িতা কোন?

.....

১০.৫ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত হোৱা শতককাব্য কোন শ্রেণীৰ, ইয়াৰ উৎস আৰু লক্ষণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলোঁ।
- বিভিন্ন শতককাব্যৰ বিষয়ে জানিব পৰা গ'ল। যেনেঃ অমৰুশতক, ভর্ত্তৃহৰিৰ শতকত্রয়, বিভিন্ন শৃঙ্গাৰৰস প্রধান শতককাব্য, চণ্ডীশতক, সূর্যশতক আৰু পৰৱর্তীকালত ৰচিত হোৱা ভালেমান শতককাব্যৰ পৰিচয়ৰ লগতে বিষয়বস্তু সমূহৰো চমু আভাস পোৱা হ'ল।
- শতক কাব্যক লঘু কাব্য বোলা হয়। ই 'মুক্তক' শ্রেণীৰ ভাৱসমৃদ্ধ স্বয়ং সম্পূর্ণ একক চতুষ্পদী শ্লোকত ৰচিত।
- শতককাব্য অধিকাংশ শৃঙ্গাৰধর্মী হ'লেও বৈৰাগ্য তথা নীতিমূলক শতককাব্যও ৰচিত হৈছে।

১০.৬ অধিক জানিবলৈ

১) শর্মা, থানেশ্বৰ, *'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত'*, গুৱাহাটী, চন্দ্রপ্রকাশ।

২) গোস্বামী, হৰমোহনদেৱ, *'সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী'*, গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড।

৩) Winternitz. M, *History of Indian Literature-Vol. III*. MLBD, Delhi.

১০.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ এশ।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শতককাব্য হৈছে স্বয়ংসম্পূৰ্ণ ক্ষুদ্ৰাকাৰৰ 'মুক্তক' শ্ৰেণীৰ চতুষ্পদী কবিতা।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শতককাব্য শৃঙ্গাৰ, নীতি আৰু বৈৰাগ্য বিষয়ত ৰচিত হৈছে।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ উৎকণ্ঠা বিৰচিতং পদং গেয়ং বুলি ইয়াৰ লক্ষণ নিৰূপিত হৈছে।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ "মুক্তকেষু হি প্ৰবন্ধেষু ইৱ ৰসবন্ধাভিনিবেশিনঃ কবয়ো দৃশ্যন্তে"— বুলি আলঙ্কাৰিক আনন্দবৰ্দ্ধনে মুক্তক কাব্যসম্বন্ধে অভিমত আগবঢ়াইছে।

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১। শৃঙ্গাৰ শতক, ২। নীতিশতক, ৩। বৈৰাগ্য শতক।

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কম কথাতে বেছি ভাব প্ৰকাশ কৰি পাঠকক ৰসাভিভূত কৰাই হৈছে শতক কাব্যৰ উদ্দেশ্য। ইয়াৰ দ্বাৰা মানুহ বাহ্য বিষয়মুখী হ'লেও অন্তৰ্মুখী চেতনাত একাত্ম হৈ পৰে।

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ঋগ্বেদৰ পাতত থকা 'ঊষাসূক্ত', অক্ষসূক্ত (১০/৩৪), সংজ্ঞানসূক্ত (১০/৭১-৭২) আদিত শতককাব্যৰ ধ্বনি শুনিবলৈ পোৱা যায়।

৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শতককাব্য তিনিটা ভাগত ভগোৱা হৈছে।

১। শৃঙ্গাৰমূলক

২। নীতিমূলক

৩। বৈৰাগ্যমূলক

১০নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'সিন্ধুন'ৰ দ্বাৰা ৰচিত। এই শান্তিশতক পৰৱৰ্তীকালত ৰচিত শতকসমূহৰ ভিতৰত অন্যতম।

১১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শৃঙ্গাৰশতক—ভৰ্ত্তৃহৰি ৰচিত

শৃঙ্গাৰশতক—জনাৰ্দ্দন ভট্ট ৰচিত

শৃঙ্গাৰশতক—নৰহৰি ৰচিত

ৰোমাৱলীশতক—ৰসিকৰঞ্জন ৰচিত ইত্যাদি

১২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ময়ূৰভট্ট নামৰ কবিয়ে।

১৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বাণভট্টই ৰচনা কৰিছিল।

১০.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ সংস্কৃত সাহিত্যৰ এখন শতককাব্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

খ) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ শতককাব্যৰ উৎস আৰু লক্ষণৰ বিষয়ে লিখক।

প্ৰশ্ন ২ঃ ভৰ্ত্তৃহৰিৰ শতকত্ৰয়ৰ বিষয়ে লিখক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ 'শতক' শব্দৰ অৰ্থ কি? শতককাব্য কাক বোলে? শতককাব্য কোনশ্ৰেণীৰ কাব্য। শতককাব্যৰ ভাগসমূহ কি কি? সংস্কৃত সাহিত্যত থকা শতককাব্যৰ বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১১ ঃ বিজ্ঞান ভিত্তিক সাহিত্য (Scientific Literature) আয়ুর্বেদ, বাস্তুবিদ্যা বা বাস্তুশাস্ত্র

অধ্যায় গাঁথনি

১১.১ উদ্দেশ্য

১১.২ পৰিচয়

১১.৩ আয়ুর্বেদ বা চিকিৎসা শাস্ত্র

১১.৩.১ আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰৰ উদ্দেশ্য আৰু ভাগ

১১.৩.২ আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰৰ উৎস

১১.৩.৩ বিভিন্ন আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰৰ উল্লেখ

১১.৪ বাস্তুশাস্ত্ৰৰ পৰিচয়

১১.৪.১ বাস্তুশাস্ত্ৰৰ উৎস

১১.৪.২ বিভিন্ন বাস্তুশাস্ত্ৰৰ উল্লেখ

১১.৫ শব্দার্থ তালিকা

১১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১১.৭ অধিক জানিবলৈ

১১.৮ অগ্ৰগতিৰ খাতিয়ান

১১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰ কাক বোলে তথা ইয়াৰ লক্ষণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰৰ অৱতৰণ আৰু উৎসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- বিভিন্ন আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰৰ লগত পৰিচয় হ'ব পাৰিব
- 'বাস্তু' শব্দৰ অর্থ জানিব পাৰিব
- বাস্তুশাস্ত্ৰ কাক বোলে আৰু ইয়াৰ উৎসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- বাস্তুশাস্ত্ৰৰ অৱতৰণৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- বিভিন্ন বাস্তুশাস্ত্ৰৰ লগত পৰিচয় হ'ব পাৰিব।

১১.২ পৰিচয়

আগৰ অধ্যায়ত আপুনি শতককাব্যৰ বিষয়ে কিছু আভাস পালে। এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি আয়ুর্বেদ আৰু বাস্তুবিদ্যাৰ বিষয়ে সবিশেষ জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব।

আপুনি জানিব পাৰিব যে সংস্কৃত কাব্য, নাটক আদি কাব্যসমূহৰ উপৰিও বিজ্ঞান ভিত্তিক সাহিত্যও কাব্যৰ অন্তর্ভুক্ত। বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্য হৈছে—

যি সাহিত্যত বিজ্ঞান, শিল্পকলা, জ্যোতির্বিদ্যা, গণিতবিদ্যা, প্রযুক্তিবিদ্যা আদিৰ সন্নিবেশ হয় তাকেই বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্য বা Scientific Literature বোলা হয়। বিজ্ঞানৰ বিবিধ বিভাগসমূহ হৈছে আয়ুর্বেদ বা চিকিৎসা শাস্ত্র, জ্যোতির্বিদ্যা বা নক্ষত্রবিদ্যা, গণিতবিদ্যা, শিল্প আৰু স্থপতি বা বাস্তুশাস্ত্র ইত্যাদি।

আয়ুর্বেদ শাস্ত্রই 'আয়ু' অর্থাৎ শৰীৰ সম্পর্কীয় জ্ঞান দিয়ে। মানুহে শৰীৰটোক কেনেকৈ নিৰোগী আৰু স্বাস্থ্যবান কৰি ৰাখিব পাৰে সেই সম্পর্কে বিবিধ জ্ঞান দিয়ে।

বাস্তুবিদ্যাৰ পৰিচয় বৈদিক কালতেই পোৱা যায়। বাস্তুবিদ্যাক স্থপতিবিদ্যাও বোলা হয়। দেৱতাসকলৰ প্রধান বাস্তুকাৰ বিশ্বকর্মাই অত্যন্ত সুপৰিকল্পিতভাবে গৃহ নির্মাণ, নগৰ, গাঁও আদি নির্মাণৰ নিয়ম আৰু বিধিনিষেধ আদি 'বিশ্বকর্মাবাস্তুশাস্ত্র'ত লিপিবদ্ধ কৰিছে। প্রাচীন ভাৰতীয় মন্দিৰ, চৈত্য প্রভৃতিৰ নির্মাণত স্থাপত্য আৰু ভাস্কর্যশিল্পৰ পৰাকাষ্ঠা পৰিলক্ষিত হয়।

এতিয়া এই অধ্যায়ত আপুনি আয়ুর্বেদ লক্ষণ, ভাগ, উৎস তথা বিভিন্ন আয়ুর্বেদ শাস্ত্রৰ বিষয়ে জানিব। ইয়াৰোপৰি বাস্তুশাস্ত্রৰ উৎস, লক্ষণ তথা বিভিন্ন বাস্তুশাস্ত্রৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

১১.৩ আয়ুর্বেদ বা চিকিৎসা শাস্ত্র

এতিয়া আপুনি 'আয়ুর্বেদ' শাস্ত্র কাক বোলে সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব—

যি শাস্ত্রৰ দ্বাৰা আয়ুৰ হিত আৰু অহিত তথা ৰোগসমূহৰ লক্ষণ আৰু নিৰাময়ৰ উপায় জানিব পাৰি সেই শাস্ত্রকে পণ্ডিতসকলে আয়ুর্বেদ বুলি অভিহিত কৰিছে। 'আয়ুর্বেদ' শব্দৰ ব্যুৎপত্তি 'চৰকসংহিতা'ত এনেদৰে পোৱা যায়—

হিতাহিতং সুখং দুঃখমায়ুস্তস্য হিতাহিতম্।
মানং চ তচ্চ যত্রোক্তমায়ুর্বেদঃ স উচ্যতে।। (চৰকসংহিতা ১/৪১)

যি শাস্ত্রত হিতময় বা উপকাৰী, অহিতময় বা অপকাৰী, সুখময়, দুঃখময় তথা আয়ুৰ বাবে হিতকৰ আৰু অহিতকৰ দ্রব্য, গুণ, কর্ম আৰু আয়ুৰ প্রমাণ আৰু লক্ষণৰ দ্বাৰা আয়ুৰ বর্ণনা কৰা হয় তাকেই আয়ুর্বেদ বোলে।

১১.৩.১ আয়ুর্বেদ শাস্ত্রৰ উদ্দেশ্য আৰু ভাগ

আয়ুর্বেদ শাস্ত্রৰ বিষয়ে জনাৰ পিছত এতিয়া আপুনি আয়ুর্বেদ শাস্ত্রৰ উদ্দেশ্য আৰু ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

শৰীৰ, ইন্দ্রিয়, মন তথা আত্মাক পৰস্পৰে সংযোগ কৰি ৰখা সময়খিনিক 'আয়ু' বুলি কোৱা হয়।

শৰীৰেন্দ্রিয়সত্বাত্মসংযোগোৰায়ুৰুচ্যতে। —চৰকসংহিতা ১/৪১

এই 'আয়ু' আৰু 'বেদ' (জ্ঞান) অর্থাৎ আয়ুর্বেদ বা আয়ুৰ জ্ঞান লাভ কৰা পৰম পুণ্যজনক বুলি বেদবিদ পুৰুষসকলে কয়। আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে— সুস্থসকলৰ স্বাস্থ্য অটুত ৰখা আৰু ৰোগাক্রান্তসকলৰ ৰোগ নিৰাময় কৰা।

আয়ুর্বেদৰ মতে মানুহৰ কেৱল কায়িক উৎকর্ষ সাধন হ'লেই স্বাস্থ্যবান হ'ব নোৱাৰে। ইয়াৰ বাবে মানসিক উৎকর্ষ সাধনৰো বিশেষ প্রয়োজন। সেইবাবে মানসিক উৎকর্ষতা লাভৰ বাবে আয়ুর্বেদ গ্রন্থৰ ঠায়ে ঠায়ে সৎবাক্য, সদাচাৰ আদিৰ সন্নিবেশ হৈছে। 'চৰক সংহিতা'ত বর্ণনা কৰা আছে যিদৰে ৰসায়ন ঔষধ সেৱন কৰিলে মানুহৰ বল, পুষ্টি আদি সাধন হৈ মানুহৰ আয়ুস বাঢ়ে সেইদৰে আচাৰ, সদাচাৰ, সৎবাক্য অনুশীলনৰ পৰা মানুহৰ উৎকর্ষ সাধন হয়।

যদিও প্রধানকৈ শৰীৰক আৰোগ্য কৰাৰ বাবে ঔষধ প্রয়োগ কৰা হয়, তথাপি আত্মাই অৱশেষত উপকাৰ পায় বুলি ক'ব লাগিব। আয়ুর্বেদৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে স্বাস্থ্য ৰক্ষাৰ মূলনীতি বহন কৰি ৰখা।

আয়ুর্বেদ শাস্ত্রই মানৱৰ ৰোগ নিবাৰণ কৰাৰ উপৰিও জীৱ-জন্তু আৰু উদ্ভিদৰো নিৰাময়ৰ বিভিন্ন আলোচনা আগবঢ়াইছে।

অর্থাৎ আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে কেৱল ৰোগ নির্মূল কৰোৱাটোৱেই নহয়, কেনেকৈ ৰোগত পীড়িত নোহোৱাকৈ স্বাস্থ্য ৰক্ষা কৰিব পাৰি।

আয়ুর্বেদ চিকিৎসা শাস্ত্ৰৰ আঠটা ভাগ আছে, সেয়া হৈছে—

১) শল্যতন্ত্র (Major Surgery)
২) শালাক্য তন্ত্র (Minor Surgery)
৩) কায় চিকিৎসা (Therapeutics)
৪) ভূতবিদ্যা (Demonology)
৫) কৌমাৰভৃত্য তন্ত্র (Paediatrics)
৬) অগদতন্ত্র (Taxicology)
৭) ৰসায়ন তন্ত্র (Elixir)
৮) বাজীকৰণ তন্ত্র (Aphrodisiacs)

উপৰোক্ত ভাগসমূহৰ ওপৰত প্রাচীন আচার্যসকলে ৰোগ নির্ণয় আৰু নিৰাময়ৰ ব্যৱস্থা কৰিছে।

১১.৩.২ আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰৰ উৎস

আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰৰ উদ্দেশ্য আৰু ভাগসমূহৰ বিষয়ে জনাৰ পিছত এতিয়া আপুনি আয়ুর্বেদশাস্ত্ৰৰ উৎস সম্পর্কে জানিব পাৰিব—

ভাৰতবর্ষত অতি প্রাচীন কালৰে পৰা আয়ুর্বেদৰ ব্যাপক অনুশীলন হৈ আহিছে।

অন্যান্য শাস্ত্ৰৰ নিচিনাকৈ এই শাস্ত্ৰবিশাৰদ আচাৰ্যসকলৰ নাম পোৱা যায়— ভৰদ্বাজ, আত্ৰেয়, অগ্নিবেশ, জাতুকৰ্ণ, ভেল, হাৰীত, ক্ষাৰপাণি, ধন্বন্তৰি প্ৰভৃতি। বৈদিক সূৰ্য আৰু ৰুদ্ৰ দেৱতাসকল, অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়, ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, নাৰায়ণ, শিৱ, প্ৰভৃতি দেৱতাসকল ৰোগনিৰাময়ৰ আধিকাৰিকৰূপে অভিনন্দিত। আনকি চিকিৎসাগ্ৰন্থৰ প্ৰণেতাৰূপেও দেৱতাসকলৰ নাম উল্লেখ পোৱা যায়—

১) প্ৰজাপতি ব্ৰহ্মাৰ— ব্ৰহ্মসংহিতা

২) অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়ৰ ৰচনাৰূপে প্ৰচলিত অশ্বিনী কুমাৰ সংহিতা আৰু নাড়ীনিদান

৩) শিৱপ্ৰণীত 'কৈলাশকাৰক' আৰু 'বৈদ্যৰাজতন্ত্ৰ' নামে দুখন গ্ৰন্থৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

৪) চক্ৰপাণিদত্তৰ 'শৈৱসিদ্ধান্ত' নামৰ গ্ৰন্থৰ উল্লেখ আছে।

৫) ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্তপুৰাণত "চিকিৎসাসাৰতন্ত্ৰ" নামৰ চিকিৎসা শাস্ত্ৰখন অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়ৰ প্ৰণীত বুলি উল্লেখ আছে। এই পুৰাণতেই 'ভাস্কৰসংহিতা' নামৰ আন এখন গ্ৰন্থৰ নাম পোৱা যায়।

৬) 'বাহটসংহিতা' নামৰ গ্ৰন্থখন শিৱপুত্ৰ কাৰ্ত্তিকৰ নামত প্ৰচলিত।

বিশেষতঃ অথৰ্ববেদৰ ভৈষজ্যবিদ্যাৰ বহুমন্ত্ৰত গছ-গছনিৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা ৰোগ নিৰাময়ৰ বিধান আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ উদ্দেশ্য হৈছে ভাৰতত উৎপন্ন হোৱা অসংখ্য গছ-গছনিৰ বিবিধ অংশৰ প্ৰয়োগ তথা স্বাদ, গন্ধ, ক্ৰিয়া-বিক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা ব্যাধি নিৰাময়। কালক্ৰমত অষ্টাঙ্গ আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰ উদ্ভৱ হয় আৰু আয়ুর্বেদসন্মত চিকিৎসা পদ্ধতিৰ ওপৰত বহুগ্ৰন্থ প্ৰণীত হয়।

পুৰাণসমূহত আয়ুর্বেদ প্ৰণেতা আৰু গ্ৰন্থৰ নাম পোৱা যায়। সেয়া হৈছে—

১) ধন্বন্তৰি প্ৰণীত— চিকিৎসা 'তত্ত্ববিজ্ঞান'।

২) দিবোদাস প্ৰণীত— 'চিকিৎসা দৰ্শন'।

৩) নফুল প্ৰণীত— 'বৈদ্যকসৰ্বস্ব'।

৪) কাশীৰাজ প্ৰণীত— 'চিকিৎসা কৌমুদী'।

প্ৰাচীন আচাৰ্যসকলৰ মতামত সংৰক্ষণৰ উদ্দেশ্যে পৰৱৰ্তীকালত একাধিক সঙ্কলন গ্ৰন্থৰ উদ্ভৱ হয়।

১১.৩.৩ বিভিন্ন আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰৰ উল্লেখ

আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰ উৎসৰ পিছত এতিয়া আপুনি বিভিন্ন আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব—

আটাইতকৈ প্ৰাচীন আৰু সমৃদ্ধ সংকলন হৈছে— 'চৰকসংহিতা'। এই গ্ৰন্থ চৰকৰ দ্বাৰা সংকলিত, আনুমানিক প্ৰথম শতিকা। ইয়াৰ পাছতে 'সুশ্ৰুত সংহিতা'

(সুশ্রুতৰ দ্বাৰা সংকলিত, আনুমানিক খ্ৰীষ্টাব্দ ৫ম আৰু ৬ষ্ঠ শতিকা)। কায় চিকিৎসাৰ প্ৰাচীন আচাৰ্য আত্ৰেয়। তেওঁৰ প্ৰৱৰ্ত্তিত চিকিৎসা পদ্ধতিত অভিজ্ঞ ছয়জন শিষ্য হৈছে— অগ্নিবেশ, ভেল, জাতুকৰ্ণ, পৰাশৰ, ক্ষাৰপাণি আৰু হাৰীত। এই শিষ্যসকলে প্ৰত্যেকেই নিজ নিজ নামেৰে পৃথকে সংহিতা ৰচনা কৰিছিল। কিন্তু সেই গ্ৰন্থসমূহ বৰ্তমান লুপ্ত।

১) **চৰকসংহিতা ঃ** অগ্নিবেশ ৰচিত সংহিতাৰ বিশুদ্ধ সংস্কৰণ হৈছে 'চৰকসংহিতা'। গ্ৰন্থখন শাস্ত্ৰবিধি অনুসাৰে ৰচিত। চৰকে প্ৰাচীন অগ্নিবেশৰ তন্ত্ৰক সংকলন কৰিছে। গ্ৰন্থখনৰ কোনো কোনো অংশত আত্ৰেয় আৰু অগ্নিবেশ যথাক্ৰমে বক্তা আৰু শ্ৰোতাৰূপে উপস্থাপিত হৈছে। মহাত্মা চৰকৰ সম্পৰ্কে এই গ্ৰন্থত কোনো তথ্য পোৱা নাযায়। মূল 'চৰকসংহিতা' চৰকৰ পৰৱৰ্ত্তী কপিলৰ পুত্ৰ দৃঢ়বলে সমাপ্ত কৰিছে। এই গ্ৰন্থৰ আঠটা ভাগ আছে। যেনে— ১) সূত্ৰস্থান, ২) নিদানস্থান, ৩) বিমানস্থান, ৪) শৰীৰস্থান, ৫) ইন্দ্ৰিয়স্থান, ৬) চিকিৎসাস্থান, ৭) কল্পস্থান, ৮) সিদ্ধিস্থান।

উক্ত প্ৰতিভাগৰে বিষয়বস্তুসমূহ হৈছে—

১) **সূত্ৰস্থান ঃ** সূত্ৰস্থানত খনিজ, উদ্ভিদ, প্ৰাণীজ এই প্ৰকাৰে দ্ৰব্য বিশ্লেষণ হৈছে। উদ্ভিদ— বনস্পতি, বৃক্ষ, বীৰুধ আৰু ঔষধি। প্ৰাণীজভেদে— জৰায়ুজ, অণ্ডজ, স্বেদজ। খনিজ আৰু উদ্ভিজ্জ দ্ৰব্যসমূহ ৰোগনিৰাময়ৰ কাৰণে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। আৰু ইয়াৰ নানা ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়া আলোচিত হৈছে। প্ৰাণীজ বস্তুৰ জন্ম, প্ৰকৃতি, অৱস্থান তথা জীৱন্ত আৰু মৃত অৱস্থাত সেইবোৰৰ বিক্ৰিয়া আদি আলোচিত হৈছে।

২) **নিদানস্থান ঃ** নিদানস্থানত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ৰোগৰ আলোচনা, ৰোগৰ মুখ্য আৰু গৌণকাৰণ, সংক্ৰমণ, প্ৰসাৰ, পৰিবৰ্তন প্ৰভৃতিৰ বিশদ বৰ্ণনা আছে।

৩) **বিমানস্থান ঃ** বিজ্ঞানস্থান মানৱদেহ আৰু মনস্তত্ত্বৰ আলোচনা, ভৌতিক দেহৰ উপাদান, মনৰ স্বৰূপ, পৰিবেশ, প্ৰকৃতি প্ৰভৃতিৰ ওপৰত দেহ আৰু মনৰ প্ৰভাৱ আৰু প্ৰতিক্ৰিয়া ইত্যাদিৰ আলোচনা আছে।

৪) **শৰীৰস্থান ঃ** শৰীৰস্থানত মানৱদেহৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ বিৱৰণ আৰু বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা হৈছে।

৫) **ইন্দ্ৰিয়স্থান ঃ** মানৱদেহ আৰু মনৰ লক্ষণ বিচাৰ কৰি ভৱিষ্যতৰ ব্যাধি বিষয়ক আশঙ্কা আৰু তাৰ ফল এই ইন্দ্ৰিয়স্থানত উল্লেখ কৰা হৈছে।

৬) **চিকিৎসাস্থান ঃ** মানৱ শৰীৰৰ বিবিধ ৰোগ, তাৰ উপশম, ভৈষজ্য চিকিৎসাৰ উপাদান, প্ৰস্তুত প্ৰণালী, ভৈষজ্য আৰু ধাতৱ উপাদানৰ মিশ্ৰণ ইত্যাদিৰ বিৱৰণ এই চিকিৎসাস্থানত পোৱা যায়।

৭-৮) **কল্পস্থান আৰু সিদ্ধিস্থান ঃ** চিকিৎসকৰ কৰ্ত্তব্য আৰু দায়িত্বৰ বিষয়ে আলোচনা সন্নিবিষ্ট আছে।

অগ্নিবেশ ৰচিত চৰকৰ দ্বাৰা সংকলিত চৰকসংহিতা কায়চিকিৎসাৰ শ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থ। ই হৈছে প্ৰাচীন ভাৰতীয় চিকিৎসা শাস্ত্ৰৰ তত্ত্বদৰ্শন, ৰোগ আৰু আৰোগ্যবিষয়ক সম্পূৰ্ণ অনবদ্য ৰচনা। এই গ্ৰন্থৰ ওপৰত ভালেমান টীকা গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছে—

ভট্টাৰহৰিচন্দ্ৰকৃত— 'চৰকন্যাস' (খ্ৰী-ষষ্ঠ শতিকা)

আষাঢ়বৰ্মাকৃত— 'পৰিহাৰ কৰ্তিকা (খ্ৰী-নৱম শতিকা)

চক্ৰপাণিদত্তৰ— 'আয়ুৰ্বেদদীপিকা' খ্ৰী. ১১শ শতিকা ইত্যাদিয়েই প্ৰধান।

২) **সুশ্ৰুতসংহিতা ঃ** শল্য চিকিৎসা পদ্ধতিৰ প্ৰৱৰ্ত্তক ধন্বন্তৰিৰ ৰচিত গ্ৰন্থক কাশীৰাজ দিবোদাসৰ শিষ্য সুশ্ৰুত 'সুশ্ৰুতসংহিতা'ৰ সংকলন। পৰৱৰ্তী কালত নাগার্জুনৰ হাতত পৰিমার্জিত আৰু সংশোধিত সংকলনটোৱেই বৰ্তমানৰ সুশ্ৰুতসংহিতা। এই গ্ৰন্থৰ ছটা অধ্যায় আছে—

১) সূত্ৰস্থান ঃ শল্য চিকিৎসাবিষয়ক শব্দাৱলীৰ অৰ্থ আৰু ভেষজৰ শ্ৰেণীভাগ।

২) নিদানস্থান ঃ ৰোগৰ কাৰণ আৰু লক্ষণ নিৰ্ণয়।

৩) শৰীৰস্থান ঃ মানৱদেহৰ বিৱৰণ আৰু ভ্ৰূণতত্ত্ব।

৪) চিকিৎসাস্থান ঃ ৰোগৰ চিকিৎসা পদ্ধতি।

৫) কল্পস্থান— বিবিধ বিষ, তাৰ প্ৰতিক্ৰিয়া আৰু চিকিৎসা।

৬) উত্তৰতন্ত্ৰ— পৰৱৰ্তী কালত এই অংশত বিবিধ বিষয় সংযোজিত।

সুশ্ৰুতসংহিতাৰ ওপৰত বহুতো টীকা গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম টীকা জৈয়ট আৰু গয়াদাসৰ অধিক প্ৰসিদ্ধ। চক্ৰপাণিদত্তকৃত টীকাৰ নাম 'ভানুমতী'। খ্ৰীঃ ৮ম শতাব্দীত সুশ্ৰুতসংহিতা আৰবী ভাষালৈ অনুবাদ হয়।

সুশ্ৰুতে গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতে চিকিৎসাবিদ্যা অৰ্জন কৰিবলৈ ওলোৱা ছাত্ৰসকলক বৈদিক উপনয়নৰ দৰে ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান কৰিহে বিদ্যা অৰ্জন কৰিবলৈ আগবাঢ়িব লগে বুলি কৈছে। তাৰোপৰি কোৱা হৈছে যে চিকিৎসকসকলে সৎলোক, বন্ধু, চুবুৰীয়া, বিধবা, অনাথ, দুখীয়া, পৰ্যটক আদিক চিকিৎসা কৰিব লাগে বুলি কৈছে। আনহাতে, চিকাৰী, সমাজৰ পৰা বহিস্কাৰ কৰা লোক আৰু পাপীক চিকিৎসা কৰিব নালাগে বুলি কৈছে।

৩) **অষ্টাঙ্গহৃদয়, অষ্টাঙ্গসংগ্ৰহ ঃ** চৰক আৰু সুশ্ৰুতৰ পিছত বাগ্‌ভট্ট নামৰ দুজন প্ৰসিদ্ধ আয়ুৰ্বেদবিদৰ নাম পোৱা যায়। উভয়েই বৌদ্ধ আৰু সম্ভৱতঃ পিতা-পুত্ৰ। প্ৰথম বা বৃদ্ধ বাগ্‌ভট (খ্ৰী. ৬ষ্ঠ শতিকা) সিংহগুপ্তৰ পুত্ৰ তথা বৌদ্ধ

অৱলোকিতৰ শিষ্য আৰু গদ্য-পদ্যময় অষ্টাঙ্গহৃদয় গ্ৰন্থৰ প্ৰণেতা। দ্বিতীয় বাগ্‌ভট্ট প্ৰণীত গ্ৰন্থৰ নাম 'অষ্টাঙ্গসংগ্ৰহ'। অষ্টাঙ্গহৃদয় গ্ৰন্থৰ ওপৰত ৰচনা কৰা টীকাসমূহৰ ভিতৰত দুখন টীকা প্ৰসিদ্ধ।

ভগৱান বুদ্ধৰ সমসাময়িক তথা ৰজা বিম্বিসাৰৰ চিকিৎসক জীৱক কায় আৰু শল্যচিকিৎসাত দক্ষতা অৰ্জন কৰি প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰে। বৌদ্ধ পৰম্পৰাৰ পৰা জনা যায় যে জীৱকে 'কৌমাৰভৃত্য' অৰ্থাৎ শিশুৰোগ বিশেষজ্ঞ হিচাবে খ্যাতি লাভ কৰিছিল। প্ৰখ্যাত বৌদ্ধ আচাৰ্য মহামতি নাগাৰ্জুন চিকিৎসা শাস্ত্ৰত সুপণ্ডিত আছিল। তেওঁ প্ৰৱৰ্ত্তিত চিকিৎসাপদ্ধতি 'ৰসবৈদ্যসম্প্ৰদায়' বা 'সিদ্ধসম্প্ৰদায়' নামে প্ৰসিদ্ধ আছিল। এই চিকিৎসাৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল— ঔষধত লোহা, পাৰদ প্ৰভৃতি ধাতুৰ মিশ্ৰণ।

শৰীৰতত্ত্বৰ চৰ্চ্চা অতিশয় সীমিত আছিল। এই সম্পৰ্কে 'শৰীৰ-পদ্মিনী' নামেৰে এখন মাত্ৰ গ্ৰন্থ পোৱা যায়। ইয়াৰ ৰচয়িতা ভাস্কৰ ভট্ট।

নিদান বিষয়ত দুখন শাস্ত্ৰ পোৱা যায়, তাৰে ভিতৰত মাধৱ প্ৰণীত 'ৰোগবিনিশ্চয়' বা মাধৱনিদান। গ্ৰন্থখন ৭ম শতিকাত ৰচিত হয় আৰু ৮ম শতিকাত আৰৱী ভাষালৈ অনুবাদ হয়। এই বিষয়ত ধন্বন্তৰি প্ৰণীত 'চিকিৎসা-সংগ্ৰহ' আৰু গণনাথ সেনৰ ৰচিত 'সিদ্ধান নিদান' নামৰ অন্য দুখন গ্ৰন্থও পোৱা যায়।

ভৈষজতত্ত্বৰ ওপৰত মধ্যযুগত দুখন গ্ৰন্থ চৰিত হয়। এখন হৈছে চক্ৰপাণি দত্ত প্ৰণীত 'দ্ৰব্য গুণ সংগ্ৰহ' আৰু আনখন ৰাজবল্লভৰ 'দ্ৰব্যগুণ'।

কায়চিকিৎসা ঃ অষ্টাঙ্গ চিকিৎসাৰ অন্যতম এই শাখাৰ আলোচ্য বিষয় হৈছে শাৰীৰিক ব্যাধিৰ যেনে— জ্বৰ, অতিসাৰ, কুষ্ঠ, মেহ প্ৰভৃতিৰ উপশমার্থে চিকিৎসা। এই কায়চিকিৎসাৰ গ্ৰন্থসমূহ মধ্যযুগৰ। নাগাৰ্জুনৰ ৰচিত 'যোগশতক' বা 'যোগসাৰ', চক্ৰপাণিদত্তকৃত চিকিৎসা 'সাৰসংগ্ৰহ', বঙ্গসেনকৃত 'চিকিৎসাসাৰ সংগ্ৰহ' (খ্ৰীঃ ১২শ শতিকা), শাৰ্ঙ্গধৰকৃত 'সাৰ্ঙ্গধৰ সংহিতা' (খ্ৰীঃ ১৪শ শতিকা), ভাৰমল্লৰ ৰচিত ভাৰপ্ৰকাশ (খ্ৰীঃ ১৬শ শতিকা), লোলিম্ব ৰাজৰ প্ৰণীত 'বৈদ্য জীৱন' এই বিষয়ৰ উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ।

কায়চিকিৎসা পদ্ধতিত বনৌষধিৰ উপৰিও ৰসৌষধিৰ প্ৰয়োগ সম্পৰ্কে চৰ্চা কৰা হৈছে। ৰসৌষধি পদ্ধতিৰ প্ৰাচীন আচাৰ্য বৌদ্ধ নাগাৰ্জুন।

কৌমাৰভৃত্য ঃ 'কুমাৰ' শব্দৰ অৰ্থ সদ্যোজাত বা অল্পবয়স্ক শিশু। কৌমাৰভৃত্যৰ ওপৰত ২খন গ্ৰন্থ পোৱা যায়—

১) কুমাৰভৃত্য (জনৈক ৰাৱণৰ ৰচনাৰূপে জনা যায়।)

২) বালচিকিৎসা (লেখক অজ্ঞাত, মধ্যযুগৰ গ্ৰন্থ)

নাড়ীবিজ্ঞান ঃ প্রাচীন ভাৰতীয় আয়ুর্বেদ পদ্ধতিৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য হৈছে নাড়ী পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা ৰোগনির্ণয়। এই শাখাৰ নিম্নোক্ত গ্ৰন্থসমূহ পোৱা যায়—

১) কণাদ প্ৰণীত 'নাড়ী বিজ্ঞান'

২) ৰাৱণ প্ৰণীত 'নাড়ী পৰীক্ষা'

৩) গঙ্গাধৰ কবিৰাজ প্ৰণীত 'নাড়ী পৰীক্ষা'

৪) শঙ্কৰসেন প্ৰণীত 'নাড়ী পৰীক্ষা

৫) গোৱিন্দৰাম প্ৰণীত 'নাড়ী পৰীক্ষা'

৬) ৰামচন্দ্ৰ সোমযাজীৰ 'নাড়ী পৰীক্ষা'

পশু চিকিৎসা ঃ মানৰ শৰীৰৰ ৰোগ নির্ণয় আৰু নিৰাময়ৰ উপৰিও অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰা পশু চিকিৎসাৰ চৰ্চ্চা হৈছিল। ৰজাসকলৰ সামৰিক ব্যৱস্থাত সেনাবাহিনীৰ তিনিটা প্ৰধান ভাগ আছিল— পদাতিক, হস্তীবাহিনী আৰু অশ্ববাহিনী। সেইকাৰণে যুদ্ধত ব্যৱহাৰ কৰা হাতী আৰু ঘোঁৰাৰ চিকিৎসাৰ বিশেষ প্ৰয়োজন আছিল। পশুচিকিৎসাৰ তিনিটা শাখা— হস্তীচিকিৎসা, অশ্বচিকিৎসা, গবাদিপশুচিকিৎসা। পুৰাণাদিত তিনিজন প্ৰসিদ্ধ পশুচিকিৎসকৰ নাম পোৱা যায়। শালিহোত্ৰ, নকুল আৰু পালকাপ্য।

পালকাপ্য প্ৰাচীন ব্যক্তি। তেওঁ পুৰাণপ্ৰসিদ্ধ ৰোমপাদ ৰজাৰ সমসাময়িক। কিন্তু মূল ৰচনা বর্তমান লুপ্ত। কিন্তু এই ৰচনাক অৱলম্বন কৰি মধ্যযুগত কোনো অজ্ঞাতনামা ব্যক্তিৰ ৰচিত গজায়ুর্বেদ বা গজশাস্ত্ৰ পালকাপ্যৰ নামেৰেই পৰিচিত হয়। পশুচিকিৎসা বিষয়ক অন্যান্য গ্ৰন্থ—

১) নীলকণ্ঠ আৰু নাৰায়ণৰ ৰচিত— 'মাতঙ্গলীলা'

২) নাৰায়ণ দীক্ষিত ৰচিত— গজগ্ৰহণপ্ৰকাৰ।

অশ্বচিকিৎসাৰ প্ৰাচীন আচার্য শালিহোত্ৰ। অমৰকোষৰ টীকাকাৰ ৰঘুনাথ চক্ৰৱর্তীয়ে তেওঁৰ টীকাত (অমৰকাব্যৰ টীকাত) শালিহোত্ৰ প্ৰণীত গ্ৰন্থৰ পৰা উদ্ধৃতি দিছে। বর্তমান মূল গ্ৰন্থখন লুপ্ত। গজায়ুর্বেদ শাস্ত্ৰত অশ্বচিকিৎসাৰ উপৰিও বিভিন্ন বিষয় অন্তর্ভুক্ত হৈছে। অশ্বচিকিৎসা সম্পর্কে নিম্নলিখিত গ্ৰন্থসমূহ উল্লেখযোগ্য। (পৃষ্ঠা ৫৬১)

১) অশ্বশাস্ত্ৰ

২) অশ্বতন্ত্ৰ

৩) অশ্বচিকিৎসা

৪) অশ্বায়ুর্বেদ

৫) হয়লীলাৱতী

৬) অশ্ববৈদ্যক— জয়দত্তসুৰি

৭) অশ্বলক্ষণ শাস্ত্র

৮) তুৰগ পৰীক্ষা (শার্ঙ্গধৰ প্রণীত)

চিকিৎসা শাস্ত্রৰ ওপৰত লিখা কেবাখনো অভিধান গ্রন্থ আছে। তাৰে ভিতৰত অজ্ঞাতকালীন 'ধন্বন্তৰীয়নিঘণ্টু', ১১শ শতিকাৰ সুৰেশ্বৰৰ 'শব্দপ্রদীপ', ১৩ শতিকাৰ নৰহৰিৰ 'ৰাজনিঘণ্টু' ইত্যাদি।

গছ-গছনিৰ ৰোগ নিৰাময়ৰ ওপৰত প্রাচীন আচার্যসকলে অনেক গ্রন্থ ৰচনা কৰিছিল। তাৰ ভিতৰত সুৰপালৰ 'বৃক্ষায়ুর্বেদ' ৮ম শতিকাত ৰচিত হয়। উক্ত গ্রন্থত বৃক্ষৰ চিকিৎসা পদ্ধতি আৰু ঔষধাদি প্রয়োগৰ বিৱৰণ আছে।

উপৰোক্ত আয়ুর্বেদ শাস্ত্রসমূহৰ উপৰিও পৰৱর্ত্তীকালত ভালেমান আয়ুর্বেদ শাস্ত্র ৰচিত হয়।

জানি থোৱা ভাল

বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্যৰ ভিতৰত আয়ুর্বেদ অন্যতম। যদিও ঋগ্বেদ, যজুর্বেদ আদিত মানুহৰ ৰোগৰ চিকিৎসাৰ সম্পর্কে কিছু উল্লেখ পোৱা যায়। তথাপিও চিকিৎসাশাস্ত্র সম্পর্কে বিস্তাৰিতভাৱে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ভিতৰত অথর্ববেদতেই আমি প্রথম নিদর্শন পাওঁ। ভৰদ্বাজ, আত্রেয়, কাশ্যপ, হাৰীত, অগ্নিবেশ ভেল আছিল প্রাচীন আয়ুর্বেদ শাস্ত্রৰ আচার্য। এই ঋষিসকলে নিজ নিজ নামত আয়ুর্বেদশাস্ত্র ৰচনা কৰে। এইসকলৰ ভিতৰত আত্রেয় ঋষিক আয়ুর্বেদ বিজ্ঞানৰ প্রতিষ্ঠাতা বুলি ঘোষণা কৰা হয়। মহামতি কৌটিল্যয়ো আয়ুর্বেদ সম্পর্কে কিছু কথা অর্থশাস্ত্রত উল্লেখ কৰিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ আয়ুর্বেদশাস্ত্র নিদর্শন কোনখন বেদত পোৱা যায়?

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ আয়ুর্বেদ শাস্ত্রৰ প্রধান অঙ্গ কেইটা?

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ চৰকে সংকলন কৰা আয়ুর্বেদ শাস্ত্রখন কাৰ ৰচনা?

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ চৰকৰ সংকলিত শাস্ত্রখন কোনে সমাপ্তি কৰিছে?

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ নাগার্জুনৰ ৰচিত আয়ুর্বেদশাস্ত্রখনৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ৬ঃ 'অষ্টাঙ্গ' হৃদয় সংগ্রহ' কাৰ ৰচনা?

.....

প্রশ্ন নং ৭ঃ দুখন অশ্বায়ুর্বেদৰ নাম লিখক।

.....

১১.৪ বাস্তুশাস্ত্র/বাস্তুবিদ্যাৰ পৰিচয়

আয়ুর্বেদ শাস্ত্রৰ পিছত আপুনি এতিয়া বাস্তুশাস্ত্র বা বাস্তুবিদ্যাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সংস্কৃত সাহিত্যৰ বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্যসমূহৰ ভিতৰত বাস্তুবিদ্যা অন্যতম। বাস্তুবিদ্যাক ইংৰাজীত Architecture বুলি জনা যায়। যি শাস্ত্রত গৃহ নির্মাণ বিষয়ক বিভিন্ন নিয়মসমূহৰ উল্লেখ থাকে তাকে বাস্তুবিদ্যা বোলে।

প্রাচীন আৰু মধ্যযুগত হিন্দু, বৌদ্ধ, জৈন তথা ইচ্লাম ধর্মৰ ৰাজন্যবর্গৰ বৃত্তিভোগী কলাবিদসকলে স্থাপত্য আৰু ভাস্কর্যশিল্পত উৎকৃষ্ট শিল্পকর্মৰ ভাণ্ডাৰ গঢ়ি তুলিছিল। শিল্পশাস্ত্রৰ প্রধান আলোচ্য বিষয়সমূহ হ'ল— চিত্রকলা (Painting), মূর্ত্তিশিল্প (Iconography), বাস্তুবিদ্যা (Civi Engineering), ভাস্কর্য (Sculpture) আৰু স্থাপত্য (Architecture)।

শিল্পশাস্ত্র বা বাস্তুবিদ্যা হৈছে বিভিন্ন প্রকাৰৰ গৃহ আদিৰ নির্মাণ পদ্ধতি তথা তেনে গৃহসমূহৰ সুফল-কুফল আদি বিষয়ক আলোচনা কৰা শাস্ত্র। প্রাচীনকালৰ পৰা ভাৰতবর্ষত বাস্তুবিদ্যাই উৎকর্ষ সাধন কৰি আহিছে। বিধিসন্মতভাৱে য'ত গৃহনির্মাণ হয়, তেনে গৃহক— মঙ্গলদায়ক বুলি কোৱা হয়। 'বাস্তু' শব্দৰ অর্থ হৈছে 'নিবাস কৰা'। শিৱপুৰাণৰ কাহিনী অনুসাৰে ভগৱান শিৱই অন্ধকাসুৰক বধ কৰোঁতে শিৱৰ কপালৰ ঘাম মাটিত পৰিছিল। তেতিয়া সেই ঘামৰ টোপালৰ পৰা এটা বিৰাটাকৃতিৰ পুৰুষৰ আৱির্ভাৱ হয়। কঠোৰ তপস্যা কৰি তিনিওলোককে গ্রাস কৰাৰ বাবে শিৱৰ পৰা বৰ লাভ কৰে। শিৱৰ পৰা বৰ লাভ কৰি সেই বিৰাটাকৃতিৰ পুৰুষে তিনিওলোকক অৱৰুদ্ধ কৰে। তেতিয়া ব্রহ্মাই অভিহিত কৰা বাস্তুপুৰুষক ব্রহ্মাৰ কথামতে দেৱতাসকলে সেইপুৰুষক তললৈ মূৰ কৰি পৃথিৱীত পেলাই দিওতে দেৱতাসকলে যি যি অঙ্গত ধৰিছিল তাতেই তেওঁলোকে নিবাস কৰিলে। দেৱতাসকলে নিবাস কৰা বাবে 'বাস্তু' অর্থাৎ নিবাস নামেৰে প্রসিদ্ধ হ'ল। (ভৱনভাস্কৰ- পৃ. ৯/ গীতা প্রেছ)

১১.৪.১ বাস্তুশাস্ত্রৰ উৎস

আপুনি এতিয়া বাস্তুশাস্ত্রৰ উৎস সম্পর্কে জানিব পাৰিব। সংস্কৃত সাহিত্যৰ পুৰাণসমূহ ভাৰতীয় সাহিত্যশিল্প সংস্কৃতিৰ আকৰ গ্রন্থ। ভাৰতীয় বিদ্যাৰ বিবিধ শাখাৰ অনুশীলিত জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ অৱদান পুৰাণসমূহতে পোৱা যায়। বাস্তুশাস্ত্রৰো প্রধান উৎস হ'ল পুৰাণসমূহ। ঋগ্বেদৰ যুগৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ব্রাহ্মণ, উপনিষদসমূহতো বাস্তুশাস্ত্রৰ অধ্যয়নৰ কথা পোৱা যায়। ছান্দোগ্য উপনিষদত কোৱা হৈছে সনৎকুমাৰৰ

ওচৰত নাৰদে বিভিন্ন শাস্ত্র অধ্যয়নৰ লগতে বাস্তুশাস্ত্রৰো অধ্যয়ন কৰিছিল। বৌদ্ধ আৰু জৈনসকলৰ বাস্তুশাস্ত্রৰ উন্নতিত যথেষ্ট অৱদান আছে। দক্ষিণ ভাৰতৰ মন্দিৰ, স্তূপ, বিহাৰ, চৈত্য আদিয়ে প্রাচীন ভাৰতৰ বিখ্যাত গৃহনির্মাণ কৰোঁতাসকলৰ বুদ্ধিমত্তা আৰু নৈতিক উৎকর্ষ সাধনৰ পৰিচয় দিয়ে।

১১.৪.২ বিভিন্ন বাস্তুশাস্ত্রৰ উল্লেখ

এতিয়া আপুনি বিভিন্ন বাস্তুশাস্ত্রৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব—

বাস্তুশাস্ত্রৰ প্রাচীন আচার্যৰূপে বিষ্ণু, সনৎ কুমাৰ, বিশ্বকর্মা, কাশ্যপ, ময় প্রভৃতিৰ নাম পোৱা যায়। অনুমান হয় বাস্তুশাস্ত্রৰ ওপৰত ৫০ খনতকৈয়ো অধিক গ্রন্থ ৰচিত হৈছিল। কিন্তু সকলো গ্রন্থ বর্তমানে পোৱা নাযায়। যেনে— ৰেখাচিত্র বা অঙ্কণশাস্ত্র বিষয়ক গ্রন্থ ৰেখার্ণৱ, বাস্তুহৃদয়, সুখদানন্দবাস্তু, কলাকোষ; শয়ণশাস্ত্র, প্রভৃতি গ্রন্থৰ নাম পোৱা যায়।

প্রধান প্রধান ৰচনাসমূহ হ'ল—

১) বাস্তুবিদ্যা

২) মনুষ্যালয়চন্দ্রিকা

৩) শ্রীজ্ঞানৰত্নকোষ

৪) ময়মতম্ (প্রাচীন আচার্য ময়ৰ নামত প্রচলিত)

৫) অপৰাজিতা পৃচ্ছা

৬) প্রাসাদমঞ্জৰী

৭) বাস্তুমঞ্জৰী (শ্রীনাথৰ ৰচিত)

৮) প্রাসাদমণ্ডল (মণ্ডন ৰচিত, খ্রী. ১৫শ শতিকা)

৯) বাস্তুকর্ম বা বাস্তুশাস্ত্র

১০) কাশ্যপসংহিতা (কাশ্যপৰ নামত প্রচলিত)

১১) কাশ্যপশিল্পশাস্ত্র (কাশ্যপৰ নামত প্রচলিত)

১২) শিল্পৰত্ন (শ্রীকুমাৰ ৰচিত)

১৩) নাৰদ শিল্পশাস্ত্র (নাৰদৰ নামত প্রচলিত)

১৪) প্রতিমালক্ষণ

১৫) দেৱতামূর্ত্তিপ্রকৰণ

১৬) ৰূপমণ্ডল (মণ্ডল ৰচিত)

১৭) বুদ্ধ প্রতিমালক্ষণ (ইয়াৰ টীকা-সম্বুদ্ধ-ভাষিত-প্রতিমালক্ষণ বিৱৰণী)

১৮) নগ্নজিৎ-চিত্রলক্ষণ (মৎস্যপুৰাণত ইয়াৰ উল্লেখ পোৱা যায়)

১৯) বিষ্ণুধর্মোত্তৰ পুৰাণ (শিল্পকলা বিষয়ক আলোচনা অন্তর্ভুক্ত)

বাস্তুশাস্ত্রবিষয়ক আন এখন গ্রন্থ হৈছে— ভোজদেৱৰ ৰচিত 'সমৰাঙ্গন সূত্রধাৰ'। গ্রন্থখনত মুঠ ৩৩টা পৰিচ্ছেদ আছে আৰু দুটা খণ্ডত বিভক্ত। গৃহনির্মাণৰ নিয়মসমূহৰ উপৰিও যন্ত্রনির্মাণৰ কৌশল 'যন্ত্রবিধান' নামৰ অধ্যায়ত বর্ণিত আছে। এই গ্রন্থৰ প্রধান বিষয়বস্তু হ'ল— নগৰ নির্মাণ, প্রাসাদ নির্মাণ আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ অট্টালিকা নির্মাণৰ কথা বর্ণনা কৰা আছে।

'শিল্পৰত্নম্' মহামহোপাধ্যায় গণপতিশাস্ত্রীৰ দ্বাৰা ১৯২২ খ্রীষ্টাব্দত ৰচিত হয়। গ্রন্থখন দুটা খণ্ডত বিভক্ত। প্রথমখণ্ডৰ ৪৬টা অধ্যায়ত স্থাপতি বিদ্যা আৰু দ্বিতীয় খণ্ডৰ ৩৫টা অধ্যায়ত প্রতিমা নির্মাণ পদ্ধতিৰ আলোচনা আছে।

'যুক্তিকল্পতৰু'ৰ ৰচক ঈশ্বৰ চন্দ্রশাস্ত্রী। এই গ্রন্থৰ ২৩নং অধ্যায়ত বাস্তুনির্মাণৰ বিষয়সমূহ আলোচিত হৈছে।

ৰৰাহমিহিৰৰ ৰচিত 'বৃহৎসংহিতা' গ্রন্থৰ ৫৩নং অধ্যায়ত বাস্তুবিদ্যা আৰু ৫৬নং অধ্যায়ত প্রাসাদ লক্ষণ বর্ণিত আছে।

'মনুষ্যালয়চন্দ্রিকা' গ্রন্থখন গণপতি শাস্ত্রীৰ দ্বাৰা ১৯১৭ খ্রীষ্টাব্দত প্রকাশিত। গ্রন্থখনৰ সাতটা অধ্যায়ত গৃহনির্মাণৰ পদ্ধতি বর্ণিত হৈছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৮ঃ প্রাচীন ভাৰতবর্ষত ৰচিত হোৱা কেইখনমান বাস্তুশাস্ত্রৰ নাম লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ 'বাস্তু' শব্দৰ অর্থ কি?

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ 'সমৰাঙ্গনসূত্রধাৰ' গ্রন্থখনৰ ৰচয়িতা কোন আৰু ইয়াত কেইটা পৰিচ্ছেদ আছে?

.....

প্রশ্ন নং ১১ঃ 'শিল্পৰত্নম্' গ্রন্থৰ ৰচক কোন?

.....

প্রশ্ন নং ১২ঃ 'যুক্তিকল্পতৰু' গ্রন্থত কেইটা অধ্যায় আছে?

.....

জানি থোৱা ভাল

প্রাচীন ভাৰতত স্থাপত্যবিদ্যা বা বাস্তুশাস্ত্ৰৰ চর্চ্চা হৈছিল। এই শাস্ত্ৰৰ ওপৰত অনেক গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছিল। স্থপতিবিদ্যাৰ প্ৰধান উৎস হৈছে পুৰাণসমূহ। অধিকাংশ বাস্তুশাস্ত্ৰ খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পিছত ৰচিত। বাস্তুশাস্ত্ৰসমূহক প্ৰধানভাৱে তিনিভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি— ১) বাস্তুশাস্ত্ৰ, ২) শিল্পশাস্ত্ৰ বা মূৰ্ত্তিগঠন, ৩) চিত্ৰশাস্ত্ৰ।

১১.৫ শব্দার্থ তালিকা

আয়ুর্বেদ ঃ বেদসমূহৰ ভিতৰত অন্তিম বেদ

ৰসায়ন ঃ ৰোগ নাশ আৰু দীর্ঘজীৱী কৰা ঔষধ বিশেষ। (হেমকোষ-পৃ. ৮৫৭)

ব্ৰহ্মসংহিতা ঃ প্ৰজাপতি ব্ৰহ্মাৰ দ্বাৰা ৰচিত।

ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্তপুৰাণ ঃ অষ্টাদশ পুৰাণৰ অন্তৰ্গত দশম পুৰাণ

অশ্বিনীকুমাৰদ্বয় ঃ স্বৰ্গৰ বৈদ্য, দেৱতাসকলৰ বৈদ্য। ঘোঁৰাৰূপিনী অপ্সৰাৰ পৰা জন্ম দুই যমজ সন্তান।

ঋগ্বেদ ঃ বেদসমূহৰ ভিতৰত প্ৰথম।

ভৈষজবিদ্যা ঃ গছ-গছনিৰ বিবিধ অংশ প্ৰয়োগ কৰি ঔষধ বনোৱা। স্বাদ, গন্ধ, ক্ৰিয়া-বিক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা ব্যাধি নিৰাময় আদিৰ বিষয়ে জ্ঞান।

ভাৰদ্বাজ ঃ দ্রোণাচার্য, কৌৰৱ আৰু পাণ্ডৱৰ শিক্ষাগুৰু।

আত্রেয় ঃ অত্রি ঋষিৰ পুত্ৰ।

ব্ৰাহ্মণ ঃ ক্লীৱলিঙ্গ 'ব্ৰহ্মণ্' শব্দৰ অর্থ 'মন্ত্ৰ'-বেদমন্ত্ৰ। তাৰে সৈতে সংশ্লিষ্ট যি সেয়ে 'ব্ৰাহ্মণ'। ব্ৰাহ্মণ বেদৰ দ্বিতীয় ভাগ। ব্ৰাহ্মণ সাহিত্যত বেদমন্ত্ৰসমূহৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে।

উপনিষদ ঃ উপনিষদৰ আন নাম বেদান্ত। ই বেদৰ শেষ অর্থাৎ জ্ঞানকাণ্ডৰ অন্তৰ্গত আৰু বেদৰ শেষ লক্ষ্য বা সিদ্ধান্ত ইয়াত গৃহীত। সেইকাৰণে ইয়াৰ আন নাম বেদান্ত।

ছান্দোগ্যোপনিষদ ঃ সামবেদৰ অন্তৰ্গত। ছান্দোগ্যোপনিষদ— ছান্দোগ্যোব্ৰাহ্মণৰ অংশ। ইয়াৰ প্ৰথম অংশত উপাসনাৰ সমগ্ৰ তত্ত্বটো বিশ্লেষণ কৰা হৈছে। ইয়াত ওঙ্কাৰোপাসনা, সামোপাসনা, সূর্যোপাসনা আৰু প্ৰাণোপাসনা এই চাৰিবিধ উপাসনাৰ কথা পোৱা হৈছে।

মৎস্যপুৰাণ ঃ অষ্টাদশ পুৰাণৰ অন্তৰ্গত। মৎস্যপুৰাণ পঞ্চলক্ষণ সমন্বিত এখন প্ৰাচীন পুৰাণ। প্ৰবল পানীত যেতিয়া পৃথিৱী প্লাৱিত হয় বিষ্ণুৱে তেতিয়া মৎস্যৰূপ ধাৰণ কৰি নৌকাৰূঢ় মনুক উদ্ধাৰ কৰে আৰু হিমালয়ৰ উচ্চশৃঙ্গত নৌকা

বন্ধন কৰি তেওঁক প্লাৱনৰ পৰা ৰক্ষা কৰে। এই প্ৰাচীন কাহিনীৰ পৰাই মৎস্যপুৰাণ আৰম্ভ। মনু আৰু মৎস্যৰ কথোপকথনেই এই পুৰাণৰ বিষয়বস্তু। ইতিহাসৰ তথ্যসমূহ এই পুৰাণৰ পৰা যথেষ্ট পোৱা যায়।

১১.৬ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সংস্কৃত সাহিত্যত দৃশ্য আৰু শ্ৰব্য কাব্যসমূহৰ উপৰিও বিজ্ঞানভিত্তিক (Scientific Literature) সাহিত্য ৰচিত হৈছিল। আয়ুর্বেদ আৰু বাস্তুবিদ্যা Scientific Literature বা বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্যৰ অন্তর্গত।
- 'আয়ুর্বেদ' শব্দৰ অর্থ জানিব পৰা গ'ল। আয়ুর্বেদৰ উৎস, লক্ষণ আৰু আয়ুর্বেদশাস্ত্ৰৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে।
- বিভিন্ন আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে চমু আভাস পোৱা গ'ল।
- বাস্তুশাস্ত্ৰৰ প্ৰাচীন আচার্যসকলৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে, 'বাস্তু' শব্দৰ অর্থৰ বিষয়ে অৱগত হ'ল।
- বাস্তুশাস্ত্ৰৰ উৎস আৰু বাস্তুশাস্ত্ৰৰ নাম আৰু কেইখনমান বাস্তুশাস্ত্ৰৰ চমু আভাস পোৱা হ'ল।
- বাস্তুশাস্ত্ৰৰ আভাস ব্ৰাহ্মণ, উপনিষদ আৰু পুৰাণসমূহত পোৱা যায়।
- চিত্ৰকলা, মূৰ্ত্তিশিল্প, বাস্তুবিদ্যা, ভাস্কর্য আৰু স্থাপত্যবিদ্যা এই সকলোবোৰ বাস্তুশাস্ত্ৰৰ অন্তর্গত।

১১.৭ অধিক জানিবলৈ

১) শর্মা, থানেশ্বৰ, *'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত'*, গুৱাহাটী, চন্দ্রপ্রকাশ।

২) গোস্বামী, হৰমোহনদেৱ, *'সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী'*, গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড।

৩) Krishnamachariar. M. *'History of Classical Sanskrit Literature'*, New Delhi, MLBD।

৪) বন্দোপাধ্যায়, ধীৰেন্দ্রনাথ, দ্বিতীয় সংস্কৰণ (২০১৪); *'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস'*, পশ্চিমবংগৰাজ্য পুস্তক পর্ষৎ, কলকাতা।

১১.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অথর্ববেদত।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আঠটা— (শল্য, শালাক্য, কায়চিকিৎসা, ভূতবিদ্যা, কৌমাৰভৃত্য, অগদতন্ত্ৰ, ৰসায়নতন্ত্ৰ, বাজীকৰণতন্ত্ৰ)।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অগ্নিবেশে ৰচনা কৰিছে।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কপিলৰ পুত্ৰ দৃঢ়বলে।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ যোগশতক বা যোগসাৰ, ৰসৰত্নাকৰ।

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বাগভট্ট।

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অশ্বশাস্ত্ৰ, অশ্বায়ুর্বেদ।

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সমৰাঙ্গনসূত্ৰধাৰ, শিল্পৰত্নম্, যুক্তিকল্পতৰু।

৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'বাস্তু' শব্দৰ অর্থ 'নিবাস'।

১০নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভোজৰাজ, ৩৩টা পৰিচ্ছেদ আছে।

১১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ গণপতি শাস্ত্ৰী।

১২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ২৩টা অধ্যায় আছে।

১১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ সংস্কৃত সাহিত্যত আয়ুর্বেদৰ ভূমিকা সম্পর্কে চমুকৈ লিখক।

খ) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰ কাক বোলে? ইয়াৰ উৎস কি?

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰাৰ উদ্দেশ্য কি? সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত হোৱা আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰসমূহৰ বিষয়ে লিখক।

প্ৰশ্ন ২ঃ সংস্কৃত সাহিত্যত ৰচিত হোৱা বাস্তুশাস্ত্ৰসমূহৰ বিষয়ে বহলাই লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১২ ঃ বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্য (Scientific Literature) জ্যোতির্বিদ্যা, গণিতবিদ্যা

অধ্যায় গাঁথনি

১২.১ উদ্দেশ্য

১২.২ পৰিচয়

১২.৩ জ্যোতির্বিদ্যাৰ পৰিচয়

১২.৩.১ জ্যোতির্বিদ্যাশাস্ত্ৰ চৰ্চ্চাৰ উদ্দেশ্য আৰু ভাগ

১২.৩.২ জ্যোতির্বিদ্যাশাস্ত্ৰৰ উৎস

১২.৩.৩ বিভিন্ন জ্যোতির্বিদ্যাশাস্ত্ৰৰ উল্লেখ

১২.৪ শব্দাৰ্থ তালিকা

১২.৫ গণিতবিদ্যা/গণিতশাস্ত্ৰৰ পৰিচয়

১২.৫.১ গণিতবিদ্যাৰ উৎস

১২.৫.২ বিভিন্ন গণিতশাস্ত্ৰৰ উল্লেখ

১২.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১২.৭ অধিক জানিবলৈ

১২.৮ অগ্ৰগতিৰ খাতিয়ান

১২.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- জ্যোতির্বিদ্যাৰ বিষয়ে পৰিচয় লাভ কৰিব
- জ্যোতির্বিদ্যা কাক বোলে সেইবিষয়ে জানিব পাৰিব
- জ্যোতির্বিদ্যাৰ উৎস আৰু ভাগসমূহৰ বিশেষ তথ্য লাভ কৰিব লগতে ইয়াৰ উদ্দেশ্যৰ বিষয়েও জানিব পাৰিব
- বিভিন্ন জ্যোতির্বিদ্যা শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- গণিতবিদ্যাৰ পৰিচয় লাভ কৰিব পাৰিব
- গণিতবিদ্যাৰ উৎসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- বিভিন্ন গণিতশাস্ত্ৰ সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।

১২.২ পৰিচয়

আগৰ অধ্যায়ত আপুনি বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্যত থকা আয়ুর্বেদ আৰু বাস্তুবিদ্যাৰ বিষয়ে চমু আভাস পালে। এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জ্যোতির্বিদ্যা আৰু গণিত বিদ্যাৰ বিষয়ে সবিশেষ জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব। জ্যোতির্বিদ্যা আৰু গণিতৰ বিষয়ে প্ৰাচীন কালতেই চৰ্চ্চা হৈছে।

জ্যোতিষাং সূৰ্যাদিগ্ৰহণবোধকং শাস্ত্ৰম্।

অৰ্থাৎ সূৰ্যাদি গ্ৰহ, কাল (সময়) বুজোৱা শাস্ত্ৰকেই জ্যোতির্বিদ্যা বুলি কোৱা হয়। জ্যোতির্বিদ্যা বা জ্যোতিষ শাস্ত্ৰত প্ৰধানতঃ গ্ৰহ, নক্ষত্ৰ, ধূমকেতু আদি জ্যোতিপদাৰ্থৰ স্বৰূপ, সঞ্চাৰ, পৰিভ্ৰমণ, কাল, গ্ৰহণ, স্থিতি প্ৰভৃতি নভোমণ্ডলৰ বিবিধ বিষয়ত আলোচনা থকা বাবে ইয়াক জ্যোতির্বিদ্যা বুলি কোৱা হয়।

এতিয়া আপুনি জ্যোতির্বিদ্যাৰ পৰিচয়, জ্যোতির্বিদ্যা চৰ্চাৰ উদ্দেশ্য আৰু ভাগ, জ্যোতির্বিদ্যাৰ উৎস, বিভিন্ন জ্যোতির্বিদ্যাৰ নাম জানিব পাৰিব। ইয়াৰোপৰি গণিতশাস্ত্ৰৰ পৰিচয়, উৎস, বিভিন্ন গণিতশাস্ত্ৰৰ নাম জানিব পাৰিব।

১২.৩ জ্যোতির্বিদ্যাৰ পৰিচয়

প্ৰাচীন ভাৰতত জ্যোতির্বিদ্যাৰ চৰ্চ্চা টেলিস্কোপৰ আৱিষ্কাৰৰ আগতেই হৈছিল। বৈদিক-ক্ৰিয়াকাণ্ডৰ যথাযথ কাল নিৰ্দ্ধাৰণৰ বাবে জ্যোতির্বিদ্যাৰ জ্ঞানৰ আৱশ্যক। ৰাশি, নক্ষত্ৰ, অমাৱস্যা পূৰ্ণিমা, সংক্ৰান্তি, সংবৎসৰ প্ৰভৃতিৰ জ্ঞান নাথাকিলে বৈদিক যজ্ঞানুষ্ঠান কৰা অসম্ভৱ। বৈদিক যজ্ঞানুষ্ঠানৰ লগত জ্যোতির্বিদ্যাৰ (Astronomy) অত্যন্ত ওচৰ সম্বন্ধ। কাৰণ, বৈদিক যাগ-যজ্ঞৰ কাৰণে বিশেষ তিথি, নক্ষত্ৰ, সংক্ৰান্তি আৰু সংবৎসৰৰ জ্ঞান অপৰিহাৰ্য। উদাহৰণস্বৰূপে 'গবাময়ন' নামৰ যজ্ঞ এবছৰত শেষ হয়। 'অভিপ্লৱষড়হ' আদি যজ্ঞ ৬ দিনত সম্পাদন কৰিব লাগে। সেইকাৰণে, সংবৎসৰ, দিন, মাহ আৰু পক্ষ ইত্যাদিৰ জ্ঞান নাথাকিলে উক্ত যজ্ঞসমূহ কৰা অসম্ভৱ।

তাৰোপৰি, কিছুমান বৈদিক ক্ৰিয়া ঋতু বিশেষে সম্পাদিত হয়, যেনে তৈত্তিৰীয় ব্ৰাহ্মণত কোৱা হৈছে— বসন্ত ঋতুত ক্ষত্ৰিয়ই আৰু শৰৎ কালত বৈশ্যই অগ্নিস্থাপন বা আধান কৰিব লাগে।

১২.৩.১ জ্যোতির্বিদ্যাৰ উদ্দেশ্য আৰু ভাগ

এতিয়া আপুনি জ্যোতির্বিদ্যাৰ চৰ্চ্চাৰ উদ্দেশ্য আৰু ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

জ্যোতির্বিদ্যাত ভাৰতৰ গৌৰৱময় অৱদান বিশেষভাৱে স্মৰণীয়। জ্যোতির্বিদ্যাৰ ভাগ দুটা—

১) Astronomy — জ্যোতির্বিদ্যা (গণিতজ্যোতিষ)

২) Astrology — ফলিতজ্যোতিষ নামে অভিহিত। জ্যোতির্বিজ্ঞানত 'জ্যোতিষ' শব্দটো ব্যাপক অর্থত ব্যৱহৃত হয়। জ্যোতির্বিদ্যাৰ মূল বিষয় হৈছে— গ্রহ, নক্ষত্র প্রভৃতি জ্যোতিঃ পদার্থ সম্পর্কে তথ্য অনুসন্ধান কৰা। বৈদিক যাগ-যজ্ঞৰ বিবিধ অনুষ্ঠানত গ্রহ-নক্ষত্র আদিৰ অৱস্থান, দিন-ৰাতিৰ বিভাগ, অমাৱস্যা-পূর্ণিমা আদি তিথিৰ পর্যালোচনা প্রভৃতি প্রসঙ্গৰ পৰাই বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ উদ্ভৱ হয়। বেদৰ ছটা ব্যৱহাৰিক অঙ্গৰ অন্যতম হ'ল 'জ্যোতিষ'। 'বেদাঙ্গ-জ্যোতিষ'ত সূর্য-চন্দ্রৰ গতি, উত্তৰায়ণ-দক্ষিণায়নৰ বিভাগ, পূর্ণিমা-অমাৱস্যা নিৰূপণ, ঋতুবিভাগ, মাহ-পক্ষ-দিন-তিথি নির্ণয়, সূর্যগ্রহণ-চন্দ্রগ্রহণৰ নির্ণয় ইত্যাদি তথ্য আলোচিত।

সেইকাৰণে যাগ-যজ্ঞ আৰু বৈদিক বিবিধ অনুষ্ঠানৰ নিয়ম-পদ্ধতি প্রয়োগৰ উদ্দেশ্যে জ্যোতির্বিদ্যা চর্চ্চা কৰা হয়।

১২.৩.২ জ্যোতির্বিদ্যাৰ উৎস

এতিয়া আপুনি জ্যোতির্বিদ্যাৰ উদ্দেশ্য আৰু ভাগসমূহ জনাৰ পাছত জ্যোতির্বিদ্যাৰ উৎস সম্পর্কে জানিব পাৰিব।

বৈদিক যুগত ঋগ্বেদ আৰু যজুর্বেদৰ অন্তর্গত 'বেদাঙ্গজ্যোতিষ' নামৰ গ্রন্থখন হৈছে অর্বাচীন সংস্কৰণ। 'আর্থবন জ্যোতিষ' নামেৰে অথর্ববেদৰ পৃথক জ্যোতিষগ্রন্থৰ উল্লেখ আছে। উক্ত গ্রন্থসমূহৰ পাছত কেবা শতিকা ধৰি কোনো গ্রন্থ পোৱা নগ'লেও সেইসময়ৰ আচার্যসকলৰ নাম পোৱা যায়। তেওঁলোক হৈছে নাৰদ, পৰাশৰ, বৃদ্ধ গর্গ, গর্গ, পৌষ্কৰসাদী আদি উল্লেখযোগ্য। পৰৱর্ত্তীকালৰ গ্রন্থসমূহত উক্ত আচার্যসকলৰ ৰচনাংশ উদ্ধৃত হৈছে।

১২.৩.৩ বিভিন্ন জ্যোতির্বিদ্যাশাস্ত্রৰ উল্লেখ

জ্যোতির্বিদ্যাৰ উৎসৰ বিষয়ে জনাৰ পিছত এতিয়া আপুনি জ্যোতির্বিদ্যা বিষয়ক গ্রন্থৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

বৈদিক যুগৰ পিছত অর্থাৎ পৰৱর্ত্তীকালত গ্রহ-নক্ষত্রৰ অৱস্থান আৰু প্রভাৱ আদিৰ বিচাৰত জ্যোতির্বিদ্যাই যথেষ্ট প্রসিদ্ধি অর্জন কৰিছিল। ভাৰতবর্ষৰ প্রধান জ্যোতির্বিজ্ঞানী আৰু তেওঁলোকৰ দ্বাৰা ৰচিত জ্যোতির্বিদ্যা বিষয়ক (Astronomy) গ্রন্থসমূহ হৈছে—

১) আর্যভট্ট প্রথম (৪৭৬ খ্রীঃ)— ১) আর্যভট্টীয় সিদ্ধান্ত
২) আর্যাষ্টশতক
৩) দশগীতিকাসূত্র

২) বৰাহমিহিৰ (৫০৫ খ্ৰীঃ)—	১) পঞ্চসিদ্ধান্তিকা
	২) বৃহৎসংহিতা
৩) ব্ৰহ্মগুপ্ত (৫৯৮ খ্ৰীঃ)—	১) ব্ৰহ্মস্ফুট সিদ্ধান্ত
	২) খণ্ডখাদ্যক
৪) ভাস্কৰ প্ৰথম (৬০০ খ্ৰীঃ)—	১) আৰ্যভট্টীয়
	২) মহাভাস্কৰীয়
	৩) লঘুভাস্কৰীয়
৫) বটেশ্বৰ (৮৮০ খ্ৰীঃ)—	১) বটেশ্বৰ সিদ্ধান্ত
৬) মঞ্জুল (৯৩২ খ্ৰীঃ)—	১) লঘুমানসম্
৭) আৰ্যভট্ট দ্বিতীয় (৯৫০ খ্ৰীঃ)—	১) মহাসিদ্ধান্ত
৮) ভাস্কৰ দ্বিতীয় (১১১৪ খ্ৰীঃ)—	১) সিদ্ধান্ত শিৰোমণি
	২) কৰ্ণকুটুহলম্
৯) পৰমেশ্বৰ (১৪০০ খ্ৰীঃ)—	১) দিগ্‌গণিতম্
	২) সূৰ্যসিদ্ধান্ত ৰিৱৰণম্
	৩) ভট্টদীপিকা
১০) নীলকণ্ঠ সোমযাজী (১৪৪৪ খ্ৰীঃ)—	১) তন্ত্ৰসংগ্ৰহ
	২) আৰ্যভট্টীয় ভাষ্য

উক্ত জ্যোতির্বিদ্যা বিষয়ক গ্ৰন্থসমূহ গ্ৰন্থ ভিতৰত কেইখনমান তথা গ্ৰন্থকাৰৰ বিষয়ে চমু আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল—

১) **প্ৰথম আৰ্যভট্ট ঃ** প্ৰাচীন ভাৰতীয় জ্যোতির্বিদ্যাৰ (Scientific Astronomy)ৰ প্ৰকৃত প্ৰতিষ্ঠাতা প্ৰথম আৰ্যভট্ট। আলবেৰুণীৰ বিৱৰণ অনুসাৰে তেওঁ কুসুমপুৰৰ অধিবাসী। জ্যোতির্বিদ সমাজত তেওঁ 'বৃদ্ধ আৰ্যভট্ট' আৰু 'সৰ্বসিদ্ধান্তগুৰু' অভিধাৰে পৰিচিত। আৰ্যভট্ট প্ৰথমে 'ভূভ্ৰমণবাদ' অৰ্থাৎ দিন-ৰাতিৰ আবৰ্ত্তনৰ কাৰণস্বৰূপে পৃথিৰীৰ আহ্নিক গতিৰ তত্ত্ব প্ৰতিপাদন কৰে। তেওঁ পাশ্চাত্য জ্যোতির্বিদ কোপাৰনিকাসৰ অনুৰূপ সিদ্ধান্ত প্ৰতিষ্ঠা কৰি বিশ্ববিখ্যাত হয়। আৰ্যভট্ট প্ৰথমৰ নামত তিনিখন গ্ৰন্থ পোৱা যায়—

১) আৰ্যভট্টীয় সিদ্ধান্ত

২) আৰ্যাষ্টশতক (তিনিটা পৰিচ্ছেদত সমাপ্ত)

যেনে— ক) গণিত (Mathematics and Geometry)

খ) কালক্ৰিয়া (Measurement of time)

গ) গোল (Astronomy)

৩) দশগীতিকাসূত্র

আর্যভট্ট প্রথমে প্রাচীন বেদাঙ্গ জ্যোতিষৰ প্রচলিত পদ্ধতিৰ সংস্কাৰ সাধন কৰে আৰু স্বকীয় বিশুদ্ধ সিদ্ধান্ত প্রতিষ্ঠা কৰে। তেওঁৰেই প্রথমে কলিযুগৰ আৰম্ভকাল নির্ণয় কৰে। জ্যোতির্বিজ্ঞানত আর্যভট্ট প্রথমৰ বিশিষ্ট অৱদানৰ ভিতৰত বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য— সূর্য আৰু অন্যান্য গ্রহৰ আবর্ত্তন, সিহঁতৰ পৰিবৃত্ত, গ্রহগতিৰ ব্যাখ্যা, ত্রিকোণমিতি, মান, যোগফল, সংখ্যাৰ বর্গ আৰু ঘনসমূহৰ যোগফল নির্ণয় প্রভৃতি। আর্যভট্ট প্রথমে সংস্কৃত বর্ণমালাৰ আখৰবিলাকৰ নির্দ্দিষ্ট মান বিন্যাস কৰি তাৰদ্বাৰা সংখ্যা গণনাৰ এক অভিনৱ পদ্ধতি আৱিষ্কাৰ কৰে আৰু নিজ গ্রন্থত সেয়া প্রয়োগ কৰে। তেওঁৰ গ্রন্থৰ টীকাকাৰসকল হ'ল— লাটদেৱ, ১ম ভাস্কৰ আৰু লল্ল।

২) **বৰাহমিহিৰ ঃ** জ্যোতির্বিদ্যাৰ আন এজন প্রধান আচার্য হৈছে বৰাহমিহিৰ। খ্রীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাত ৫০৫ খ্রীষ্টাব্দত কাম্পিল্য অর্থাৎ বর্ত্তমানৰ জলন্ধৰ জিলাৰ কাম্পী নামৰ স্থানত তেওঁ জন্মগ্রহণ কৰে। ৰজা বিক্রমাদিত্যৰ ৰাজসভাৰ নৱৰত্নৰ ভিতৰত বৰাহমিহিৰ অন্যতম আছিল। তেওঁৰ ৰচিত 'পঞ্চসিদ্ধান্তিকা'ৰ পৰা আমি প্রাচীনতৰ পাঁচখন সিদ্ধান্তৰ কথা জানিব পাৰো।

১) পৌলিশ সিদ্ধান্ত

২) ৰোমক সিদ্ধান্ত

৩) বশিষ্ঠ সিদ্ধান্ত

৪) পিতামহ সিদ্ধান্ত

৫) সূর্য সিদ্ধান্ত

ইয়াৰোপৰি বৰাহমিহিৰে 'বৃহৎসংহিতা' নামৰ এখন জ্যোতিষ গ্রন্থৰ উপৰিও 'বৃহজ্জাতক', 'লঘুজাতক' নামৰ ফলিত জ্যোতিষ বিষয়ক গ্রন্থ ৰচনা কৰিছে।

পৌলিশ আৰু ৰোমক এই দুয়োখন সিদ্ধান্ত গ্রীক আৰু বেবিলনৰ এক উৎসৰ ওপৰত ভেটি কৰি ৰচিত হৈছে।

'বশিষ্ঠ সিদ্ধান্ত'ত নক্ষত্রৰ অৱস্থান সম্পর্কে আলোচনা আছে। ইয়াৰ শ্লোকসমূহ অনুষ্টুপ ছন্দত ৰচিত।

পিতামহ বা ব্রাহ্মসিদ্ধান্ত ঋষি লগধৰ ৰচিত 'বেদাঙ্গ-জ্যোতিষ' গ্রন্থৰ লগত মিল আছে।

'সূর্যসিদ্ধান্ত' খণ্ডত সূর্য আৰু চন্দ্রৰ আবর্ত্তনৰ কথা আছে। ইয়াত যুগ, বছৰ, মাহ, দিন আদিৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

'পঞ্চসিদ্ধান্তিকা' গ্রন্থখনিৰ 'সূর্যসিদ্ধান্ত' আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ। মল্লিকার্জুন

সূৰিয়ে তেলেগু আৰু সংস্কৃত ভাষাত ইয়াৰ টীকা ৰচনা কৰে।

৩) **ব্রহ্মগুপ্ত ঃ** আর্যভট্ট প্রথম আৰু বৰাহমিহিৰৰ পাছত প্রাচীন ভাৰতত তৃতীয় এজন আগশাৰীৰ জ্যোতির্বিজ্ঞানী হৈছে— ব্রহ্মগুপ্ত। বর্তমান পাঞ্জাৱৰ মূলতান জিলাৰ অন্তর্গত ভিন্দমল নামৰ গাঁৱত ৫৯১ খ্রীষ্টাব্দত তেওঁৰ জন্ম হয়। ৬২৮ খ্রীষ্টাব্দত মাত্র ২০ বছৰ বয়সতে তেওঁ 'ব্রহ্মস্ফুটসিদ্ধান্ত' আৰু 'খণ্ডখাদ্যক' নামেৰে দুখন গ্রন্থ ৰচনা কৰে। এই গ্রন্থত তেওঁ জ্যোতির্বিজ্ঞানৰ উপৰিও গণিত শাস্ত্রৰ অনুশীলন কৰিছে। অমৰৰাজে 'ব্রহ্মস্ফুটসিদ্ধান্ত' গ্রন্থৰ টীকা ৰচনা কৰে।

৪) **ভাস্কৰ প্রথম ঃ** ভাস্কৰ প্রথম হৈছে জ্যোতির্বিজ্ঞানী আৰু গণিতজ্ঞ। তেওঁ আর্যভট্টৰ পথ প্রদর্শক। ৬০০ খ্রীষ্টাব্দত গুজৰাটৰ বলভীত তেওঁৰ জন্ম হয়। প্রথম ভাস্কৰে তিনিখন গ্রন্থ ৰচনা কৰে। 'মহাভাস্কৰীয়', 'লঘুভাস্কৰীয়' আৰু 'আর্যভট্ট ভাস্কৰীয়'। প্রথমখন গ্রন্থ আর্যভট্টৰ গ্রন্থৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰচিত হৈছে। ইয়াত আর্যভট্টৰ কর্মনিবন্ধৰ ওপৰত বিস্তৃত ব্যাখ্যা কৰে। আর্যভট্টীয় খনৰ দুটা খণ্ড—

১) দশগীতিকা সূত্র ব্যাখ্যা

২) আর্যভট্ট তন্ত্র ভাষ্য

৫) **আর্যভট্ট দ্বিতীয় ঃ** আর্যভট্ট দ্বিতীয় এজন প্রখ্যাত জ্যোতির্বিজ্ঞানী। তেওঁ ৰচনা কৰা গ্রন্থখন হৈছে— 'মহাসিদ্ধান্ত'। ইয়াৰ প্রথম ১২টা অধ্যায়ত জ্যোতির্বিদ্যা আৰু গণিত বিষয়ক কথাৰ উল্লেখ আছে। ইয়াত গ্রহ-নক্ষত্র, চন্দ্র, সূর্যৰ কথা বর্ণনা কৰা আছে। শেষৰ দুটা অধ্যায়ত জ্যামিতি, ভূগোল আৰু বীজগণিতৰ কথা আছে।

৬) **ভোজ ঃ** ধাৰা ৰাজ্যৰ ৰজা ভোজে 'বিদ্বজ্জনবল্লভ' আৰু 'ৰাজমার্তণ্ড' নামৰ জ্যোতির্বিদ্যা বিষয়ক গ্রন্থ ৰচনা কৰে।

৭) **ভাস্কৰ দ্বিতীয় ঃ (১১১৪)**

আর্যভট্ট, বৰাহমিহিৰ আৰু ব্রহ্মগুপ্তই ইতিমধ্যে চহকী কৰি থোৱা গণিত আৰু জ্যোতির্বিজ্ঞানৰ ভঁড়াল আৰু অধিক চহকী কৰি তুলিলে ভাস্কৰাচার্য দ্বিতীয়ই। ১১১৪ খ্রীষ্টাব্দত মহাৰাষ্ট্রত তেওঁৰ জন্ম হয়। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম আছিল মহেশ্বৰ। তেওঁ শাণ্ডিল্য গোত্রীয় আছিল। ১১৫০ খ্রীষ্টাব্দত ৩৬ বছৰ বয়সত "সিদ্ধান্তশিৰোমণি" নামৰ গ্রন্থ ৰচনা কৰে। গ্রন্থখন চাৰিটা খণ্ডত বিভক্ত—

১) লীলাৱতী বা পাটীগণিত

২) বীজগণিত

৩) গ্রহগণিত

৪) গোলাধ্যায়

'সিদ্ধান্তশিৰোমণি'ত পূৰ্বৱৰ্তী জ্যোতির্বিদসকলৰ মতৰ সমালোচনা পোৱা যায়। প্ৰাচীন আচাৰ্যসকলৰ মত খণ্ডন কৰি ভাস্কৰাচাৰ্য দ্বিতীয়ই স্ব-মত প্ৰতিষ্ঠা কৰে। তেওঁ জ্যোতির্বিদ আৰু গণিতজ্ঞ হোৱাৰ লগতে এজন সুকবিও। শ্লোকসমূহৰ বৰ্ণনাত অনুপ্ৰাস, যমক আৰু শ্লেষৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। ইয়াৰ পদ্যখণ্ড সৰল আৰু সৰস। গণিত অংশত গণিতৰ বিভিন্ন সূত্ৰৰ ব্যাখ্যা কৰিছে।

'গ্ৰহগণিত' আৰু গোলাধ্যায়' খণ্ডত গ্ৰহ-নক্ষত্ৰৰ বিৱৰণ, আৱৰ্ত্তন আদিৰ বৰ্ণনা কৰিছে।

'লীলাৱতী' ভাস্কৰাচাৰ্যৰ জীয়েকৰ নাম। তেওঁৰ নামত পাটীগণিত ৰচনা কৰিছে। ১৮৮৩ খ্ৰীষ্টাব্দত ভাস্কৰাচাৰ্য দ্বিতীয়ৰ যেতিয়া ৬৯ বছৰ বয়স হৈছিল, তেতিয়া আন এখন জ্যোতির্বিদ্যা বিষয়ক গ্ৰন্থ 'কৰ্ণকুটুহল' ৰচনা কৰে। ইয়াত গ্ৰহসমূহৰ আলোচনা আছে। সিদ্ধান্ত শিৰোমণিৰ তিনিখন প্ৰসিদ্ধ টীকা গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছে— বাসনা ভাষ্য, বাসনা বাৰ্ত্তিক আৰু মৰিচিতিকা।

উক্ত গ্ৰন্থকাৰসমূহৰ গ্ৰন্থৰ উপৰিও পৰৱৰ্ত্তী গ্ৰন্থকাৰসকলৰ গ্ৰন্থসমূহ হৈছে—

৮) **লাল বা লল্লাচাৰ্য ঃ** লল্ল বা লাল হৈছে এজন জ্যোতির্বিদ, তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থখন হৈছে— "শিষ্যধীতন্ত্ৰ" ইয়াৰ দুটা ভাগ আছে। প্ৰথমভাগত নক্ষত্ৰৰ স্থিতি আৰু দ্বিতীয়ভাগত আকাশ মণ্ডলৰ কথা বৰ্ণনা আছে। তেওঁ আৰ্যভটক অনুসৰণ কৰিছিল। তেওঁ ব্ৰহ্মগুপ্তৰ গ্ৰন্থৰ ওপৰত 'খণ্ডখাদ্যক' নামৰ টীকা ৰচনা কৰে। তাৰোপৰি 'জ্যোতিষ ৰত্নাকৰ' নামৰ জ্যোতিষ বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে।

৯) **গোৱিন্দস্বামী ঃ** গোৱিন্দস্বামী এজন জ্যোতির্বিদ। তেওঁ ভাস্কৰ প্ৰথমৰ 'লঘুভাস্কৰীয়'ৰ ওপৰত টীকা ৰচনা কৰিছিল।

জ্যোতির্বিদ্যাৰ আন এটা ভাগ হৈছে— ফলিত জ্যোতিষ।

অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰাই ভাৰতবৰ্ষত জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ চৰ্চ্চা পৰিলক্ষিত হয়। ৰাজতন্ত্ৰত ৰাজন্যবৰ্গ আৰু উচ্চ শ্ৰেণীসমূহৰ মাজৰ প্ৰভাৱশালী ব্যক্তিসকলে জ্যোতিষৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল। ফলিতজ্যোতিষৰ প্ৰধান আলোচ্য বিষয় হ'ল— গ্ৰহনক্ষত্ৰাদি জ্যোতিষ্ক পদাৰ্থবিলাকৰ আৱৰ্ত্তন আৰু অৱস্থান ভেদে মানৱজীৱনত তথা পৃথিৱীৰ ওপৰত সিহঁতৰ প্ৰভাৱ অনুসন্ধান আৰু তাৰ উদ্দেশ্যে ফল গণনা। অন্যান্য শাস্ত্ৰৰ নিচিনাকৈ ফলিতজ্যোতিষৰ আচাৰ্যসকলৰ নাম পোৱা যায়। যেনে— বিষ্ণুগুপ্ত, দেৱস্বামী, জীৱশৰ্মা, পৃথু, শক্তিপূৰ্ব, সিদ্ধসেন, যৱনাচাৰ্য প্ৰভৃতি। বেদাঙ্গ-জ্যোতিষৰ সময়ত ফলিত জ্যোতিষৰ পৃথক অস্তিত্ব নাছিল। গণিতজ্যোতিষৰ সৈতে মিলি আছিল। ৰাহমিহিৰৰ গ্ৰন্থতেই ফলিত জ্যোতিষৰ অস্তিত্ব বিশদভাবে লক্ষ্য কৰা যায় আৰু তাৰ কিছুমান দিনৰ পিছতেই ৰাশিভিত্তিক জ্যোতিষ আৰু কোষ্ঠী গণনাৰ পদ্ধতি প্ৰচলিত হয়।

ফলিতজ্যোতিষৰ বহুতো গ্ৰন্থ পোৱা যায়। ইয়াৰ ভিতৰত বৰাহমিহিৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আচাৰ্য। তেওঁৰ ৰচিত পাঁচখন গ্ৰন্থ পোৱা যায়— (১) বৃহৎসংহিতা, (২) বৃহৎবিবাহপটল, (৩) পল্লববিবাহ পটল, (৪) বৃহজ্জাতক, (৫) লঘুজাতক

অন্যান্য গ্ৰন্থসমূহ হৈছে— (৬) যৱনজাতক, (৭) উৎপল পৰিমল, (৮) হোৰাশাস্ত্ৰ, (৯) ভৃগুসংহিতা, (১০) বিদ্যামাধৱীয়, (১১) সূৰ্যসিদ্ধান্ত, (১২) জ্যোতির্বিদ্যাকৰণ। এনেদৰে প্ৰাচীন ভাৰতত জ্যোতির্বিদ্যাৰ ওপৰত ভালেমান গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছিল।

জানি থোৱা ভাল

বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্যৰ ভিতৰত 'জ্যোতির্বিদ্যা' অন্যতম আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ গৌৰৱময় অৱদান। বৈদিক কালত জ্যোতির্বিদ্যাৰ চৰ্চা হৈছিল যদিও সেই বিষয়ক কোনো গ্ৰন্থ পোৱা নগৈছিল। আৰ্যভট্ট প্ৰথমেই জ্যোতির্বিদ্যাৰ প্ৰতিষ্ঠাতা। পাশ্চাত্য জ্যোতির্বিদ ক'পাৰনিকাসৰ দৰে তেওঁ সিদ্ধান্ত প্ৰতিষ্ঠা কৰি বিশ্ববিখ্যাত হয়।

ভাস্কৰাচাৰ্য দ্বিতীয় এজন প্ৰসিদ্ধ জ্যোতির্বিজ্ঞানী আৰু গণিতজ্ঞ। আৰ্যভট্ট প্ৰথমে বৰাহমিহিৰ আৰু ব্ৰহ্মগুপ্তই চহকী কৰি থৈ যোৱা জ্যোতির্বিদ্যাক অধিক চহকী কৰি তোলে।

১২.৪ শব্দাৰ্থ তালিকা

১) অভিপ্লৱষড়হ ঃ এবিধ যজ্ঞৰ নাম, ছয় দিনত সম্পন্ন কৰা হয়।

২) গবাময়ন ঃ একপ্ৰকাৰ যজ্ঞ। এই যজ্ঞ এবছৰত শেষ হয়।

৩) বেদাঙ্গ ঃ বেদৰ ছটা অঙ্গ। শিক্ষা, কল্প, ব্যাকৰণ, নিৰুক্ত, ছন্দ, জ্যোতিষ।

৪) বেদাঙ্গজ্যোতিষ ঃ জ্যোতির্বিদ্যা আৰু গণিত বিষয়ক গ্ৰন্থ। ঋষি লগধৰ দ্বাৰা ৰচিত।

৫) লীলাৱতী ঃ ভাস্কৰাচাৰ্যৰ জীয়েকৰ নাম। ই এখনি পাটীগণিত। ভাস্কৰাচাৰ্য দ্বিতীয়ৰ দ্বাৰা ৰচিত।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ জ্যোতির্বিদ্যা কাক বোলে?

.....

প্ৰশ্ন নং ২ঃ আৰ্যভট্ট প্ৰথমে ৰচনা কৰা গ্ৰন্থ এখনৰ নাম লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ আর্যভট্ট দ্বিতীয়ই ৰচনা কৰা গ্রন্থখনৰ নাম কি? ই কেইটা অধ্যায় আছে?

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ বৰাহমিহিৰে ৰচনা কৰা গ্রন্থ এখনৰ নাম লিখক।

.....

১২.৫ গণিত বিদ্যাৰ পৰিচয়

জ্যোতির্বিদ্যাৰ পাছত আপুনি এতিয়া গণিতবিদ্যাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সংখ্যা বা গণনাৰ দ্বাৰা যি পদ্ধতি প্রয়োগ হয় তাকে গণিতবিদ্যা বোলে। ভাৰতীয় গণিতৰ দুটা প্রধান শাখা হৈছে— (১) সংখ্যাগণিত (অর্থাৎ পাটীগণিত আৰু বীজগণিত), (২) আকৃতি গণিত (অর্থাৎ জ্যামিতি)।

'গণিত' শব্দৰ 'গণ' শব্দৰ আন অর্থ হ'ল— সমষ্টি। সেইকাৰণে সমষ্টিৰ দ্বাৰা নির্ণয় পদ্ধতিৰ নাম গণিত। প্রাচীন ভাৰতত পাটীগণিত আৰু জ্যামিতিৰ বিশেষ উৎকর্ষ পৰিলক্ষিত হয়। বৈদিক যাগ-যজ্ঞ অনুষ্ঠিত কৰিবলৈ নানা প্রয়োজনত বেদি নির্মাণ কৰিবলৈ লোৱাৰ লগে লগে জ্যামিতিৰ ধাৰণাৰ উদ্ভৱ হয়। অগ্নিৰ তিনিপ্রকাৰৰ বেদি দেখা যায়—

১) গার্হপত্যাবেদি— বৃত্তাকাৰ

২) আহ্বনীয়াবেদি— বর্গাকাৰ

৩) দক্ষিণাগ্নি— অর্ধবৃত্তাকাৰ

ইয়াৰ ফলতেই জ্যামিতি অঙ্কন প্রথাৰ প্রয়োজন হৈ পৰে। বর্তমান সমগ্র বিশ্বত যি পদ্ধতিত লিখা হয়, সেই পদ্ধতিৰ নাম দশমিক স্থানীয় মানপদ্ধতি বা সংক্ষেপে দশমিক পদ্ধতি।

১২.৫.১ গণিতবিদ্যাৰ উৎস

আপুনি গণিতবিদ্যাৰ পৰিচয়ৰ পাছত এতিয়া উৎসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। আৱহমান কালৰে পৰাই ভাৰতবর্ষত গণিত-চর্চ্চাৰ নিদর্শন দেখিবলৈ পোৱা যায়। গণিত অবিহনে শিক্ষা সম্পূর্ণ নহয় বুলি ভবা হৈছিল। ছান্দোগ্যোপনিষদত উল্লেখ আছে যে নাৰদে সনত কুমাৰক সকলো বিদ্যা অধ্যয়ন কৰাৰ লগতে ৰাশি অর্থাৎ গণিতবিদ্যা অধ্যয়ন কৰাৰ কথা কৈছিল। ইয়াৰ পৰা এইটোৱেই প্রতীয়মান হয় যে অতীতত ভাৰতত গণিতৰ অনুশীলন হৈছিল। অকল অনুশীলন হোৱাই নহয়, গণিতক সকলো শাস্ত্রৰ ভিতৰত উচ্চস্থান দিয়া হৈছিল। 'বেদাঙ্গ জ্যোতিষ' গ্রন্থত কোৱা হৈছে যে 'ময়ূৰৰ শিখা (পাখি) সন্মুখৰ ফালে থাকে, সর্পৰ মণি সন্মুখৰ ফালে থাকে, তেনেদৰে বেদাঙ্গশাস্ত্রসমূহৰ শীর্ষত গণিতৰ অৱস্থিতি।'

শ্রৌতসূত্রসমূহত বৈদিক যজ্ঞ পদ্ধতিৰ পৰিচয় পোৱা যায়। ভাৰতবর্ষৰ গণিত চর্চ্চাক মূলতঃ তিনিটা পর্যায়ত ভাগ কৰা হয়। যেনে—

(ক) প্রাক্ আর্যযুগ

(খ) বৈদিক ও শুল্ব যুগ

(গ) খৃষ্টাব্দোত্তৰ যুগ

বৈদিক সভ্যতা যজ্ঞৰ ভিত্তিতেই সুপ্রতিষ্ঠিত। যাগ-যজ্ঞ কৰিবৰ বাবে যজ্ঞবেদি নির্মাণ একান্ত প্রয়োজন। যজ্ঞবেদি নির্মাণ আৰু তাৰ তত্ত্ব যি গ্রন্থত আলোচনা কৰা হৈছে তাক 'শুল্ব-সূত্র' বুলি কোৱা হয়। এই শুল্বসূত্রসমূহত জ্যামিতিৰ বিষয়ে আলোচনা আছে।

শূন্যৰ আৱিস্কাৰ আৰু দশমিক স্থানীয়মান পদ্ধতিৰ সহায়ত সংখ্যা লিখাৰ এই উপায় প্রাচীন ভাৰতীয় মনীষীৰ সুবিখ্যাত কীর্ত্তি। ফ্রান্সৰ গণিতজ্ঞ, দার্শনিক পিয়েৰ ছাইমঁ দ্য লাপ্লাছে (১৭৪৯ খ্রীষ্টাব্দ— ১৮২৭ খ্রীষ্টাব্দ) এই পদ্ধতিৰ বিষয়ে মন্তব্য কৰি গৈছে— "সকলো সংখ্যাকে দহোটা প্রতীকৰ সহায়ত প্রকাশ কৰা পদ্ধতি ভাৰতবর্ষই দান কৰিছে।"

প্রাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যৰ বেদ, পুৰাণ, ৰামায়ণত স্থানীয় মান পদ্ধতিত লিখা সংখ্যাৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে— 'শুক্লযজুর্বেদ'ৰ সপ্তদশ (১৭) অধ্যায়ৰ দ্বিতীয় মন্ত্রত এক, দহ, শত, সহস্র, অযুত, নিযুত, প্রযুত, অর্বুদ, ন্যর্বুদ, সমুদ্র, মধ্য, অন্ত্য, পৰার্ধ আদি বৃহৎ সংখ্যাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। 'বিষ্ণুপুৰাণ'ত মৈত্রেয় আৰু পৰাশৰৰ কথোপকথনৰ পৰা সংখ্যাৰ কথা জানিব পাৰি। তাত পৰাশৰে পৰার্ধৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে।

আদিকবি বাল্মীকিৰ 'ৰামায়ণ'তো দশমিক স্থানীয়মান পদ্ধতিৰ প্রয়োগ দেখা যায়।

ভাৰতীয় মনীষীয়ে যেতিয়া ডাঙৰ ডাঙৰ সংখ্যাৰ কল্পনা কৰিছিল, সেই সময়ত পৃথিৱীৰ কোনো স্থানত সংখ্যাৰ ধাৰণা নাছিল। নিঃসন্দেহে দশমিক স্থানীয় মান-পদ্ধতি প্রাচীন ভাৰতৰ অবিনশ্বৰ কীর্তি।

অতীতৰ ভাৰতবর্ষত যে উচ্চস্তৰৰ গণিতৰ চর্চ্চা হৈছিল, বাক্শালীৰ পাণ্ডুলিপিৰ আৱিষ্কাৰ তাৰ উজ্জ্বল চানেকি। এই লিপিত গণিতৰ উচ্চ প্রশংসা কৰা হৈছে আৰু কোৱা হৈছে যে সকলো শাস্ত্রৰ ভিতৰত গণিতৰ স্থান শীর্ষত। গণিতৰ ইতিহাসবেত্তাসকলে খ্রীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰপৰা দ্বাদশ শতিকালৈ এই কালছোৱাক ভাৰতত গণিত-চর্চ্চাৰ সোণালী যুগ আখ্যা দিছে। এই সময়ছোৱাত ভাৰতভূমিত আৱির্ভাৱ হৈছিল কেবাজনো প্রতিভাধৰ গণিতজ্ঞৰ। এওঁলোকৰ কীর্ত্তি কেৱল ভাৰতবর্ষতেই সীমাৱদ্ধ নাছিল, বিদেশতো স্বীকৃত হৈছিল। আর্যভট্ট, বৰাহমিহিৰ, ব্রহ্মগুপ্ত, শ্রীধৰাচার্য, মহাবীৰাচার্য আৰু ভাস্কৰাচার্য— এই কেইগৰাকী নিষ্ণাত গণিতজ্ঞৰ গাণিতিক প্রতিভাই সংস্কৃত সাহিত্যত নিজৰ নাম উজ্জ্বল কৰি ৰাখিছে।

১২.৫.২ বিভিন্ন গণিতশাস্ত্ৰৰ উল্লেখ

গণিতবিদ্যাৰ উৎস জনাৰ পিছত এতিয়া আপুনি বিভিন্ন গণিতবিদ্যাৰ গ্ৰন্থৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

১) বেদাঙ্গ-জ্যোতিষ ঃ (লগধ ঋষি)

'বেদাঙ্গজ্যোতিষ' হৈছে জ্যোতির্বিদ্যা আৰু গণিতবিদ্যা বিষয়ক প্ৰথম গ্ৰন্থ। বৈদিক যুগৰ শেষ সময়ত 'বেদাঙ্গ-জ্যোতিষ' ৰচিত হৈছিল। ঋষি লগধে ১২০০ শতিকাৰ পৰা ১৪০০ শতিকাৰ ভিতৰত এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল।

'বেদাঙ্গ জ্যোতিষে' ঋগ্বেদ, যজুৰ্বেদ আৰু অথৰ্ববেদ এই তিনিখন গ্ৰন্থ মানি লয়। ঋগ্বেদ জ্যোতিষত ৩৬টা শ্লোক, যজুৰ্বেদ জ্যোতিষত ৪৪টা শ্লোক আৰু অথৰ্ববেদ জ্যোতিষত ১৬২টা শ্লোক আছে। এই তিনিটা ভাগৰ ভিতৰত ফলিত দৃষ্টিৰে অথৰ্ব জ্যোতিষ মহত্বপূৰ্ণ বুলি মানি লয়।

বৈদিক ঋষিসকলে 'দশপূৰ্ণমাস' আৰু 'চাতুৰ্মাস' আদি পূৰ্ণচন্দ্ৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কৰে। এই গ্ৰন্থত 'যুগ', 'সৌৰবছৰ', 'চান্দ্ৰবছৰ', 'অয়ন', 'বিষুব' আদিৰ কথা উল্লেখ আছে। তাৰোপৰি আটাইতকৈ দীঘল দিন আৰু চুটি দিনৰ কথা উল্লেখ কৰিছে।

২) আৰ্যভট্ট প্ৰথম (৪৭৬ খ্ৰীঃ)

খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ প্ৰধান গণিতজ্ঞ আৰু জ্যোতির্বিজ্ঞানী হ'ল প্ৰথম আৰ্যভট্ট। তেওঁ আৰ্যসিদ্ধান্ত বা 'আৰ্যভট্ট সিদ্ধান্ত' নামৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। গ্ৰন্থখন চাৰিটা খণ্ডত বিভক্ত—

১) দশগীতিকা পাদ

২) গোলাধ্যায়

৩) গণিতপাদ

৪) কালক্ৰিয়াপাদ

গীতিকাপাদত তেৰটা শ্লোক আছে। দশ-গীতিকাত আৰ্যভট্টই বৰ্ণৰ সংখ্যকৰ ব্যৱহাৰ কৰে। আৰ্যভট্টই ই আৰ্যভট্টীয়ত আলোচনা কৰা বিষয়সমূহ হ'ল— বৰ্গ, বৰ্গমূল, ঘন, ঘনমূল ইত্যাদি।

৩) **বৰাহমিহিৰ** ঃ (আনুমানিক ৫০৫ খ্ৰীষ্টাব্দ— ৫৮৭ খ্ৰীষ্টাব্দ) আছিল অৱন্তীৰ অধিবাসী। তেওঁৰ পিতৃ আছিল আদিত্য দাস। তেঁৱো আছিল এজন জ্যোতির্বিদ। বৰাহমিহিৰ আছিল অগাধ জ্ঞানৰ অধিকাৰী, বিভিন্ন বিষয়ত তেওঁৰ দখল আছিল অগাধ। 'পঞ্চসিদ্ধান্তিকা' বৰাহমিহিৰৰ যুগজয়ী কীৰ্ত্তি। এই গ্ৰন্থত তেওঁ পাঁচখন প্ৰধান জ্যোতিষীয় গ্ৰন্থ পৌলিশ, ৰোমক, বশিষ্ঠ, সূৰ্য আৰু পৈতামহৰ আলোচনা কৰিছে। বৰাহমিহিৰৰ আন দুখন উল্লেখনীয় গ্ৰন্থ হ'ল বৃহৎসংহিতা, বৃহজ্জাতক।

৪) **ব্ৰহ্মগুপ্ত** সপ্তম শতিকাৰ এজন অতিশয় তীক্ষ্ণ গণিতজ্ঞ। তেওঁৰ জন্ম ৫৯৮

খ্রীষ্টাব্দত। আৰৱ সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিত ব্রহ্মগুপ্তৰ অসামান্য অৱদান আছে। সেই সময়ত বিশ্বৰ গণিতৰ ইতিহাসত ব্রহ্মগুপ্তৰ দৰে মৌলিক প্রতিভাৰ অধিকাৰী গণিতজ্ঞ নাই বুলি ক'লেও অত্যুক্তি কৰা নহয়।

'ব্রহ্মস্ফুটসিদ্ধান্ত' ব্রহ্মগুপ্তৰ জীৱনৰ যুগজয়ী কীর্ত্তি। ত্রিশ বছৰ বয়সত গণিতজ্ঞ আৰু জ্যোতির্বিদসকলৰ আনন্দৰ বাবে ব্রহ্মস্ফুটসিদ্ধান্ত ৰচনা কৰে। তেওঁৰ আনখন গ্রন্থ হ'ল খণ্ডখাদ্যক। জ্যামিতি, বীজগণিত, জ্যোতির্বিজ্ঞান ব্রহ্মগুপ্তই চর্চ্চা কৰিছিল। দুয়োখন গ্রন্থ আৰৱী ভাষালৈ অনুবাদ হয়।

৫) **শ্রীধৰ—** শ্রীধৰ এজন গণিতজ্ঞ। তেওঁ ৭৫০ খ্রীষ্টাব্দৰ পৰা ৯১০ খ্রীষ্টাব্দৰ ভিতৰত গণিতজ্ঞ বুলি গণিতৰ বুৰঞ্জী ৰচকসকলে মত প্রকাশ কৰিছে। তেওঁ 'পাটীগণিত সাৰ' আৰু 'ত্রিশতিকা' ৰচনা কৰিছিল। 'পাটীগণিতসাৰ' ৩০০ শ্লোকৰ সমষ্টি।

৬) **মহাবীৰাচার্য** নৱম শতিকাৰ এজন জৈন গণিতজ্ঞ। ৮৫০ চনত তেওঁ 'গণিতসাৰসংগ্রহ' ৰচনা কৰে। প্রাচীন ভাৰতীয় গণিতজ্ঞসকলে গণিতৰ উপৰিও জ্যোতির্বিজ্ঞানো চর্চ্চা কৰিছিল। আচার্য মহাবীৰেই মাথোন ব্যতিক্রম। যিজনে অকল মৌলিক গণিতৰ অধ্যয়নত দিনে-ৰাতিয়ে নিজকে ব্যস্ত ৰাখিছিল।

৭) **ভাস্কৰ** দ্বিতীয়ৰ অনির্বচনীয় নির্মিত হৈছে 'সিদ্ধান্ত শিৰোমণি' এই গ্রন্থখন সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত। ই চাৰিটা খণ্ডত বিভক্ত— লীলাৱতী, বীজগণিত, গোলাধ্যায়, গ্রহগণিত। 'লীলাৱতী'ত মূলতঃ গণিতৰ বিষয়ে চর্চ্চা হৈছে। ভাস্কৰাচার্যৰ মতে গণিত দুই প্রকাৰৰ ঃ ব্যক্ত আৰু অব্যক্ত। পাটীগণিত হ'ল ব্যক্তগণিত আৰু অব্যক্ত গণিত।

ইয়াৰোপৰি শ্রীনিবাস ৰচিত 'গণিত চূড়ামণি', নাৰায়ণ পণ্ডিতৰ ৰচিত 'গণিতকৌমুদী' ইত্যাদিৰ উল্লেখ সংস্কৃত সাহিত্যত পোৱা যায়।

ভাস্কৰাচার্যৰ পিছত মৌলিক প্রতিভাসম্পন্ন গণিতজ্ঞৰ সৃষ্টি ভাৰতবর্ষত হোৱা নাছিল এনে নহয় কিন্তু আর্যভট্ট, ব্রহ্মগুপ্তৰ দৰে বা ভাস্কৰাচার্যৰ দৰে প্রতিভা চকুত নপৰে।

গাণিতিক চিন্তনত ভাৰতৰ হৃত গৌৰৱ উদ্ধাৰ কৰে শ্রীনিবাস ৰামানুজনে। নিঃসন্দেহে ৰামানুজন ভাস্কৰৰ সুযোগ্য উত্তৰাধিকাৰী।

জানি থোৱা ভাল

প্রাচীন ভাৰতত জ্যোতির্বিদ্যা আৰু গণিতবিদ্যাৰ চর্চ্চা হৈছিল আৰু দুয়োবিধতে ভালেমান গ্রন্থ ৰচিত হৈছিল। উল্লেখযোগ্য যে প্রতিজন জ্যোতির্বিদেই একোগৰাকী গণিতজ্ঞ। প্রতিখন গ্রন্থত জ্যোতির্বিদ্যাৰ লগত গণিতশাস্ত্রৰ উল্লেখ থাকে। পৃথিৱী যে সূর্যৰ চাৰিওফালে ঘূৰে এই তথ্য আর্যভট্ট প্রথমে উদ্ভাৱন কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৫ঃ গাণিতিক পদ্ধতিৰ সূচনা প্রথমে ক'ত দেখা যায়?

.....

প্রশ্ন নং ৬ঃ ভাৰতীয় গণিতৰ প্রধান শাখা দুটা কি কি?

.....

প্রশ্ন নং ৭ঃ প্রাচীন ভাৰতীয় গণিতজ্ঞই প্রথমে কি আৱিষ্কাৰ কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৮ঃ আর্যভট্টই প্রথমে ৰচনা কৰা গণিত বিষয়ক গ্রন্থখনৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ মহাবীৰাচার্যই ৰচনা কৰা গণিত গ্রন্থখনৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ 'সিদ্ধান্ত শিৰোমণি' গ্রন্থ কোনে ৰচনা কৰে? ইয়াৰ ভাগ কেইটা আৰু কি কি?

.....

১২.৬ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্যৰ ভিতৰত জ্যোতির্বিদ্যা আৰু গণিতবিদ্যা অন্যতম। গণিতশাস্ত্রৰ ভিতৰত জ্যামিতিৰ উদ্ভৱ শুল্বসূত্রসমূহত দেখা যায়।
- জ্যোতির্বিদ্যা কাক বোলে জানিব পৰা গ'ল। জ্যোতির্বিদ্যাৰ উৎস, লক্ষণ আৰু বিভিন্ন জ্যোতির্বিদ্যা বিষয়ক গ্রন্থৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে।
- 'গণিত' শব্দৰ অর্থ জানিব পাৰিলে। গণিত বিদ্যাৰ উৎসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে।
- সংখ্যাৰ উদ্ভৱ আৰু গণিতশাস্ত্রসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে।
- ভাস্কৰাচার্য দ্বিতীয় এজন জ্যোতির্বিদ আৰু গণিতজ্ঞ। তেওঁৰ 'লীলাৱতী' গ্রন্থখন পাটীগণিত। শ্লোকসমূহৰ বর্ণনাত অনুপ্রাস, যমক আৰু শ্লেষৰ বর্ণনা কৰিছে। তেওঁ এজন সুকবিও।

১২.৭ অধিক জানিবলৈ

১) শর্মা, থানেশ্বৰ, *'সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত'*, গুৱাহাটী, চন্দ্রপ্রকাশ।

২) গোস্বামী, হৰমোহনদেৱ, *'সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী'*, গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড।

৩) Krishnamachariar. M. *'History of Classical Sanskrit Literature'*, New Delhi, MLBD.

১২.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ যি গ্রন্থত গ্রহ, নক্ষত্র সম্পর্কীয় বিভিন্ন তথ্যৰ উল্লেখ থাকে তাকে জ্যোতির্বিদ্যা বোলে।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ আর্যভট্টীয় সিদ্ধান্ত।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মহাসিদ্ধান্ত, ১২টা অধ্যায়।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পঞ্চসিদ্ধান্তিকা, ইয়াৰ চাৰিটা খণ্ড আছে।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুল্বসূত্র সমূহত।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১) সংখ্যা গণিত (পাটীগণিত আৰু বীজগণিত)
২) আকৃতি গণিত (জ্যামিতি)

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শূন্যৰ

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ আর্যভট্ট সিদ্ধান্ত

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'গণিত সাৰ সংগ্রহ'

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভাস্কৰ দ্বিতীয়ই। ইয়াৰ চাৰিটা ভাগ আছে—
১) লীলাৱতী বা পাটীগণিত, ২) বীজগণিত, ৩) গ্রহগণিত, ৪) গোলাধ্যায়

১২.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ বিজ্ঞানভিত্তিক সাহিত্য হিচাবে জ্যোতির্বিদ্যাৰ উৎসৰ বিষয়ে লিখক।

খ) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ জ্যোতির্বিদ্যা কাক বোলে? জ্যোতির্বিদ্যাৰ উদ্দেশ্য আৰু চৰ্চ্চাৰ বিষয়ে লিখক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ সংস্কৃত সাহিত্যত গণিত চৰ্চ্চা, উৎস আৰু গণিতশাস্ত্ৰসমূহৰ বিষয়ে বহলাই লিখক।

প্ৰশ্ন ২ঃ চমুটোকা লিখক

(ক) আৰ্যভট্ট প্ৰথম, (খ) বৰাহমিহিৰ, (গ) ব্ৰহ্মগুপ্ত, (ঘ) ভাস্কৰ দ্বিতীয়।

*** ***** ***

অধ্যায় ১৩ ঃ হিতোপদেশঃ (মিত্রলাভঃ)

অধ্যায় গাঁথনি

১৩.১ উদ্দেশ্য

১৩.২ পৰিচয়

১৩.৩ হিতোপদেশৰ চমু পৰিচয়

১৩.৩.১ হিতোপদেশৰ কথামুখৰ চমু আভাস

১৩.৪ মিত্রলাভৰ চমু পৰিচয়

১৩.৪.১ মিত্রলাভৰ উপকাহিনীসমূহৰ নাম উল্লেখ

১৩.৫ মিত্রলাভৰ মূল কাহিনীৰ সংস্কৃত পাঠ (Text)

১৩.৫.১ মূল কাহিনীৰ সংস্কৃত পাঠৰ শব্দার্থ

১৩.৫.২ মূল কাহিনীৰ অসমীয়া অনুবাদ

১৩.৬ উপকাহিনীৰ সংস্কৃত পাঠ (মৃগজম্বুকয়োঃ কথা)

১৩.৬.১ উপকাহিনীৰ সংস্কৃত পাঠৰ শব্দার্থ

১৩.৬.২ উপকাহিনীৰ অসমীয়া অনুবাদ

১৩.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১৩.৮ অধিক জানিবলৈ

১৩.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১৩.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

১৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- প্রাচীন ভাৰতীয় গল্পসাহিত্যৰ চমু আভাস লাভ কৰিব
- হিতোপদেশৰ চমু পৰিচয় লাভ কৰিব পাৰিব
- মিত্রলাভৰ সাধাৰণ পৰিচয় লাভ কৰিব
- বিভিন্ন বিষয়ৰ নীতিজ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব
- মিত্রলাভৰ মূল কাহিনী আৰু এটা উপকাহিনীৰ সংস্কৃত পাঠ (শব্দার্থ আৰু অসমীয়া অনুবাদ সহ) অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

১৩.২ পৰিচয়

আপুনি নিশ্চয় পঞ্চতন্ত্রৰ নাম শুনিছে। এই পঞ্চতন্ত্রৰ নিচিনা 'হিতোপদেশ' গ্রন্থখনো এখন অতি জনপ্রিয় গ্রন্থ। প্রাচীন ভাৰতীয় গল্পসাহিত্যত এই হিতোপদেশ গ্রন্থখনে এক বিশেষ

স্থান লাভ কৰিছে। প্ৰাচীন ভাৰতীয় গল্পসাহিত্য সাধাৰণতে দুভাগত বিভক্ত। প্ৰথম বিধ হৈছে মানবীয় চৰিত্ৰক লৈ ৰচিত অনুভূতিময় গল্পসাহিত্য, যেনে- গুণাঢ্যৰ "বৃহৎকথা" আৰু সোমদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত "কথাসৰিৎসাগৰ" আদি গ্ৰন্থ। আকৌ দ্বিতীয়বিধ হৈছে পশু-পক্ষীৰ চৰিত্ৰক লৈ ৰচিত উপদেশমূলক গল্পসাহিত্য। যাক ইংৰাজীত "didactic fable" বুলি জনা যায়। পঞ্চতন্ত্ৰ আৰু হিতোপদেশ আদি গ্ৰন্থ এই উপদেশমূলক গল্পসাহিত্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি হিতোপদেশ গ্ৰন্থখনৰ এক চমু আভাস লাভ কৰিব পাৰিব। অধ্যায়টিৰ জৰিয়তে আপুনি হিতোপদেশ গ্ৰন্থখনৰ লিখকৰ নাম, ইয়াৰ ৰচনাকাল, ৰচনাৰ উৎস তথা ইয়াৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে অবগত হব। ইয়াৰ উপৰিও গ্ৰন্থখনৰ আৰম্ভণি অৰ্থাৎ কথামুখত থকা নীতি শিক্ষামূলক কথাৰ আভাস পাব। ইয়াৰ পিচতে আপুনি হিতোপদেশৰ প্ৰথম ভাগ অৰ্থাৎ মিত্ৰলাভৰ চমু পৰিচয় লাভ কৰিব। অধ্যায়টিত আপুনি মিত্ৰলাভৰ মূল কাহিনী আৰু এই উপকাহিনীৰ অসমীয়া অনুবাদ সহ সংস্কৃত পাঠ অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব। মিত্ৰলাভত সৰু-বৰ বহুতো উপকাহিনী আছে যদিও, আপোনাৰ সুবিধাৰ বাবে ইয়াত মাত্ৰ এটা সৰু উপকাহিনীৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। হিতোপদেশৰ প্ৰতিটো কাহিনীৰ পৰাই বিভিন্ন নীতিশিক্ষা লাভ কৰিব পাৰি। এই অধ্যায়টিত থকা মিত্ৰলাভৰ মূল কাহিনী আৰু উপকাহিনীটোৰ পৰাও আপুনি নীতিশিক্ষা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হব।

১৩.৩ হিতোপদেশৰ চমু পৰিচয়

'হিতোপদেশ' গ্ৰন্থখনে প্ৰাচীন ভাৰতীয় গল্পসাহিত্যত এক উল্লেখযোগ্য স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে। "হিতোপদেশ" নামটো "হিত" আৰু "উপদেশ" এই দুটা শব্দৰ সংযোগত সৃষ্টি হৈছে। হিতকাৰক অথবা জ্ঞানপূৰ্ণ উপদেশ যি গ্ৰন্থত পোৱা যায়, সেইখনেই হৈছে "হিতোপদেশ"। গল্পকাহিনী বৰ্ণনাৰ মাধ্যমেৰে মানুহক নীতিশিক্ষা দিয়াই হিতোপদেশৰ মূল উদ্দেশ্য। বংগৰ ৰজা ধবলচন্দ্ৰৰ ৰাজসভাত "নাৰায়ণ পণ্ডিতে" ১৪ শ শতাব্দীৰ ভিতৰত 'হিতোপদেশ' গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে বুলি জনা যায়। হিতোপদেশৰ কাহিনীসমূহ অতি মনোমোহা আৰু সহজ-সৰল। সেয়ে পঢ়োতাই ইয়াক সহজেই বুজিব পাৰে আৰু সহজেই ইয়াৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত হয়। এই গ্ৰন্থখন পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ভাষালৈ অনুবাদ কৰা হৈছে। পূৰ্বৰ দৰে বৰ্তমানেও ইয়াৰ জনপ্ৰিয়তা পৃথিৱীৰ বিভিন্ন দেশৰ শিশুসকলৰ মাজত বৰ্তি থকা দেখা যায়। আনকি ইয়াৰ জনপ্ৰিয়তা পঞ্চতন্ত্ৰতকৈও অধিক বুলি অনুমান কৰা হয়। গ্ৰন্থখন ৬৭৯ টা শ্লোকৰ লগতে কিছু অংশ গদ্যৰূপতো ৰচিত হৈছে। ইয়াত থকা শ্লোকসমূহ অতিকৈ উপদেশমূলক আৰু শিক্ষাদায়ক। হিতোপদেশ গ্ৰন্থখন চাৰিটা ভাগত বিভক্ত। সেই ভাগ কেইটাৰ নামবোৰ হ'ল- (১) মিত্ৰলাভ (২) সুহৃদভেদ (৩) বিগ্ৰহ আৰু (৪) সন্ধি। এই ভাগবোৰৰ নাম লিখকে গ্ৰন্থখনৰ কথামুখ অংশত উল্লেখ কৰিছে। প্ৰত্যেকটো ভাগতে বহুতো সৰু-বৰ কাহিনী পোৱা যায়। এই কাহিনীবোৰত মানবীয় ভাব-ভাষা আৰু অনুভূতিৰে পৰিপূৰ্ণ পশু-পক্ষীৰ চৰিত্ৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়। পাটলিপুত্ৰৰ ৰজা সুদৰ্শনৰ তিনিজন উদণ্ড পুত্ৰ আছিল। সেই ৰাজকুমাৰ তিনিজনক নীতিশিক্ষা দিবলৈ ৰজাই সিহঁতক পণ্ডিত বিষ্ণু শৰ্মাৰ হাতত

কথামুখ- গল্প বা উপন্যাসৰ ভূমিকা, পাতনি।

অর্পণ কৰিছিল। বিষ্ণু শর্মাই সিঁহতক নীতিশিক্ষাৰ জ্ঞান দিবলৈ এই কাহিনী সমূহৰ সৃষ্টি কৰিছিল বুলি গ্ৰন্থখনত কোৱা হৈছে।

১৩.৩.১ হিতোপদেশৰ কথামুখৰ চমু আভাস

'হিতোপদেশ' গ্ৰন্থখনৰ আৰম্ভণিতে অৰ্থাৎ কথামুখ অংশত বহুতো নীতিশিক্ষামূলক শ্লোক আছে। বিদ্যা বা জ্ঞান সম্পৰ্কত ইয়াত উল্লেখ কৰা হৈছে যে বিদ্যা যিহেতু কাৰোপৰা চুৰ কৰিব নোৱাৰি, গতিকে ই অমূল্য, অবিনাশী। অৰ্থাৎ বিদ্যাৰ নাশ নাই। সকলো দ্ৰব্যৰ ভিতৰত বিদ্যাই সৰ্বোত্তম। এই বিষয়ত কথামুখত এনেধৰণে শ্লোক এটা উল্লেখ কৰা হৈছে-

সর্বদ্রব্যেষু বিদ্যৈব দ্রব্যমাহুৰনুত্তমম্।
অহার্যত্বাদনর্ঘত্বাদক্ষয়ত্বাচ্চ সর্বদা।। ৪ ।।

আকৌ কোৱা হৈছে যে বিদ্যাই মানুহক বিনয়ী কৰে তথা বিনয়ী ব্যক্তিকে সজ্জন বুলি কোৱা হয় (বিদ্যা দদাতি বিনয়ম্ বিনয়াদ্ য়াতি পাত্রতাম্)। সকলো সুখৰ প্ৰধান সাধন হৈছে বিদ্যা। বিদ্যাই সকলো অৱস্থাতে আদৰৰ স্থান পায়। বিদ্যাহীন ব্যক্তিক পশুৰ লগত তুলনা কৰা হৈছে। মূৰ্খ ব্যক্তিও বিদ্বান লোকৰ সংগত থাকি প্ৰকাশিত হৈ উঠে। পুৰুষৰ বুদ্ধি নীচ ব্যক্তিৰ সংগত মলীন হয় তথা নিজৰ সমান বুদ্ধি থকা ব্যক্তিৰ সম্পৰ্কত সমান হয়। আকৌ উত্তম ব্যক্তিৰ সংগৰ পৰা উত্তম ফল লাভ হয়।

বিদ্যাহীন ব্যক্তি সুগন্ধৰহিত পলাশবৃক্ষৰ দৰে বুলি কোৱা হৈছে। যি পুত্ৰ বিদ্বানো নহয় আৰু ধাৰ্মিকো নহয়, সেই পুত্ৰৰ জন্মৰদ্বাৰা কোনো লাভ নহয়। মূৰ্খপুত্ৰ সকলো সময়তে দুখৰ কাৰণ হয়। গুণীপুত্ৰ এজন হলেও ভাল, কিন্তু মূৰ্খপুত্ৰ এশজন হলেও একো লাভ নহয়। বংশৰ গৌৰৱ অৰ্জন কৰা এজন মাত্ৰ পুত্ৰই সুখৰ কাৰণ হয়। আনকি সাধাৰণ বংশত জন্ম হোৱা মনুষ্যও যদি গুণবান হয়, তেতিয়া আদৰৰ পাত্ৰ হয়। যি পিতৃ বা মাতৃয়ে নিজৰ সন্তানক শিক্ষিত নকৰে, সেইসকল পিতৃ বা মাতৃ সন্তানৰ বাবে শত্ৰুতুল্য হয়। 'হিতোপদেশ' গ্ৰন্থত মানুহৰ ছয়বিধ সুখৰ কথাও কোৱা হৈছে। যাৰ এই ছয়বিধ সুখ আছে, সেইজন পুৰুষ সৰ্বসুখী। সেই ছয়বিধ সুখ হ'ল— নিত্য ধনৰ আগমন, নিৰোগীদেহ, মৰমীয়াল আৰু মধুৰভাষিণী স্ত্ৰী, আজ্ঞাকাৰী পুত্ৰ তথা অৰ্থপূৰ্ণ বিদ্যা। এনে ধৰণৰ বহুতো নীতিশিক্ষামূলক কথা হিতোপদেশৰ কথামুখ অৰ্থাৎ আৰম্ভণিতে পোৱা যায়। এই অংশত এইটোও উল্লেখ পোৱা যায় যে ভাগীৰথী নদীৰ পাৰত পাটলিপুত্ৰ নামৰ এখন নগৰ আছিল। তাত সুদৰ্শন নামৰ এজন গুণবান ৰজাই ৰাজত্ব কৰিছিল। তেওঁৰ তিনিজন মূৰ্খ আৰু উদণ্ড পুত্ৰ আছিল। সিহঁত তিনিজনৰ বাবে ৰজা অতি চিন্তিত হৈছিল। গতিকে ৰজাই সেই মূৰ্খ পুত্ৰ কেইজনক নীতিশিক্ষাৰ জ্ঞানেৰে শিক্ষিত কৰি তুলিবলৈ বিষ্ণু শর্মা নামৰ এজন মহান পণ্ডিতৰ হাতত সিহঁতক অৰ্পণ কৰিছিল। হিতোপদেশৰ

ৰচক নাৰায়ণ পণ্ডিতৰ মতে হিতোপদেশ গ্ৰন্থ ৰচনাৰ মূল উদ্দেশ্যই হৈছে যুৱ মানসিকতাক এনেদৰে নির্দেশনা দিয়া যাতে তেওঁলোকে জীৱন-দর্শনৰ বিষয়ে শিক্ষা লাভ কৰিব পাৰে তথা তেওঁলোক যাতে দায়িত্বশীল আৰু পৰিণত ব্যক্তি হিচাপে বিকাশ লাভ কৰিবলৈ সমর্থ হয়।

১৩.৪ মিত্রলাভৰ চমু পৰিচয়

'হিতোপদেশ' গ্ৰন্থৰ প্ৰথম ভাগটো হৈছে "মিত্রলাভ"। "মিত্র" মানে বন্ধু বা সখা আৰু "লাভ" মানে প্ৰাপ্তি হোৱা বা লাভ কৰা। এতিয়া মিত্রলাভ অংশৰ মূল বিষয়বস্তুৰ সংক্ষিপ্ত বিৱৰণ পঢ়িবলৈ পাব।

ৰজা সুদর্শনে নিজৰ মূর্খ পুত্র তিনিজনক বিষ্ণুশর্মাৰ হাতত অর্পণ কৰাৰ পিচত বিষ্ণু শর্মাই সিহঁতক এটা কাহিনীৰ মাধ্যমেৰে নীতিশিক্ষা দিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। সেই কাহিনীটোত উল্লেখ আছে যে গোদাবৰী নদীৰ পাৰত বিশাল শিমলুগছ এজোপা আছিল। সেই গছডালত অনেক ঠাইৰ পৰা চৰাই আহি বাস কৰিছিল। এদিনাখন সেই গছডালত থকা লঘুপতনক নামৰ কাউৰী এটাই হাতত জাল এখন লৈ আহি থকা ব্যাধ এজনক দেখা পালে। ব্যাধজনক দেখা পাই কাউৰীটোৰ মতে কিবা এটা অনিষ্টকৰ ঘটনা ঘটিব বুলি সন্দেহ হ'ল। তাৰ পাচত সেই ব্যাধটোৱে কিছু খুদ-চাউল মাটিত ছটিয়াই জালখন পেলাই দিলে আৰু নিজে লুকাই থাকিল। সেই সময়ত নিজ পৰিয়ালৰ সৈতে আকাশত উৰি থকা চিত্রগ্রীব নামৰ কপৌৰাজ এজনে সেই খুদ-চাউল দেখা পালে। তেতিয়া কপৌৰাজে চিন্তা কৰি আন কপৌসমূহক কলে যে সেই নির্জন বনত খুদ-চাউলৰ আৱির্ভাৱ কেনেকৈ সম্ভৱ হ'ল? এইটো শুভ লক্ষণ নহয়। কাৰণ এই চাউলৰ লোভত পৰিলে তেওঁলোকৰ সোণৰ খাৰুৰ লোভত বোকাত পৰা পথিকটোৰ নিচিনা দশা হব, যিটোক বাঘটোৱে ভক্ষণ কৰিছিল। চিত্রগ্রীৱ নামৰ কপৌৰাজটোৱে আন কপৌবিলাকক খুদ-চাউলৰ প্রতি লোভ নকৰিবলৈ বৃদ্ধ বাঘ আৰু বাটৰুৱাৰ কাহিনীটোৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰিছিল। এদিনাখন বৃদ্ধ বাঘ এটাই বাটৰুৱা এজনক সোণৰ খাৰুৰ লোভ দেখুৱাই ওচৰলৈ মাতিছিল। প্রথমতে বাঘটোৱে বেদাদিশাস্ত্র তথা নানা ছলাহী কথাৰে বাটৰুৱাৰ মন মুহিছিল আৰু পিচত ওচৰতে থকা বিলৰ পানীত গাটো ধুই খাৰুপাত লবলৈ আমন্ত্রণ জনাইছিল। বাটৰুৱাটোৱে বাঘৰ কথা শুনি বিলৰ পানীত গা ধুবলৈ গৈ তাত থকা পলসত সোমাই পৰি উঠিব নোৱাৰা অৱস্থা হ'ল আৰু তেতিয়া বাঘটোৱে লাহে লাহে বাটৰুৱাক থাপ মাৰি ধৰি খাই পেলাইছিল। এই কাহিনীটোৰ জৰিয়তে চিত্রগ্রীৱই লগৰ কপৌবিলাকক লোভত পৰি বাটৰুৱাৰ দৰে যাতে দুর্দশা নহয় তাৰ বাবে চাউলকণৰ লোভত পৰি বিপদ চপাই নলবলৈ উচিত উপদেশ দিছিল। চিত্রগ্রীৱে কোৱা উক্ত কাহিনীটোৰ পৰাই মিত্রলাভৰ উপকাহিনীসমূহৰ আৰম্ভণি হৈছে। কাহিনীটোৰ পৰা আমি এইটো শিক্ষা পাওঁ যে মানুহে নভবা-নিচিন্তাকৈ কোনো বস্তুৰ লোভত পৰিব নালাগে। লোভে মানুহৰ মৃত্যু মাতি আনিব পাৰে।

১৩.৪.১ মিত্রলাভৰ উপকাহিনীসমূহৰ নাম উল্লেখ

মিত্রলাভৰ মূল কাহিনীটোৰ আলম লৈ পণ্ডিত বিষ্ণুশর্মাই ৰাজকুমাৰসকলক আৰু কেইটামান কাহিনী কৈছিল। সেই উপকাহিনীসমূহৰ নাম তলত উল্লেখ কৰা হ'ল-

১) বৃদ্ধ ব্যাঘ্রপথিকয়ো ঃ কথা (বৃদ্ধ বাঘ আৰু বাটৰুৱাৰ কাহিনী)

২) মৃগজম্বুকয়োঃ কথা (হৰিণা আৰু শিয়ালৰ কাহিনী)

৩) গৃধ্রবিড়ালয়োঃ কথা (শগুণ আৰু মেকুৰীৰ কাহিনী)

৪) হিৰণ্যককথা (হিৰণ্যকৰ কাহিনী)

৫) ব্যাঘ্রশৃগালয়োঃ কথা (বাঘ আৰু শিয়ালৰ কাহিনী)

৬) হস্তীশৃগালয়োঃ কথা (হাতী আৰু শিয়ালৰ কাহিনী)

জানি থোৱা ভাল

পঞ্চতন্ত্র আৰু হিতোপদেশৰ আৰ্হি প্রথমে মহাভাৰতৰ শান্তিপর্বত ভীষ্ম-যুধিষ্ঠিৰ সংবাদৰ মাজত দেখা পোৱা যায়। তাত পিতামহ ভীষ্মই ধর্মনীতি, ৰাজনীতি, চতুর্বর্গৰ (ধর্ম-অর্থ-কাম-মোক্ষক চতুর্বর্গ বোলা হয়) উপদেশ দিবলৈ বহুতো পশু-পক্ষীৰ চৰিত্র সমন্বিত কাহিনীৰ আশ্রয় লৈছিল।

পঞ্চতন্ত্র হৈছে উপদেশমূলক কাব্যৰ প্রথম নিদর্শন। ইয়াৰ ৰচক হৈছে বিষ্ণুশর্মা। গ্রন্থখনত পাচটা অধ্যায় আছে। সেয়েহে ইয়াক পঞ্চতন্ত্র (তন্ত্র মানে অধ্যায়) বোলা হয়। সেই তন্ত্র সমূহ হ'ল — মিত্রভেদ-মিত্রসম্প্রাপ্তি-কাকোলূকীয়-লব্ধপ্রণাশ আৰু অপৰীক্ষিতকাৰিকা।

জনা যায় যে মূর্খ ৰাজকুমাৰসকলক নীতিশিক্ষা দিবলৈ বিষ্ণু শর্মাই বিভিন্ন কাহিনীৰ সমাবেশেৰে পঞ্চতন্ত্র ৰচনা কৰিছিল। হিতোপদেশৰ দৰে পঞ্চতন্ত্রৰ ভাষাও অতি সহজ আৰু সৰল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ গুণাঢ্য আৰু সোমদেৱে ৰচনা কৰা গ্রন্থদুখনৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ হিতোপদেশ গ্রন্থখনৰ ভাগ কেইটা আৰু কি কি ?

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ বিদ্যাই মানুহৰ কি উপকাৰ সাধন কৰে ?

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ বিদ্যাহীন ব্যক্তিক কাৰ লগত তুলনা কৰা হৈছে?

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ পাটলিপুত্রৰ ৰজাজনৰ নাম কি আছিল আৰু তেওঁৰ কেইজন পুত্র আছিল?

.....

১৩.৫ মিত্রলাভৰ মূল কাহিনীৰ সংস্কৃত পাঠ

এতিয়া আপুনি মিত্রলাভৰ মূল কাহিনীটোৰ সংস্কৃত পাঠ পঢ়িবলৈ পাব। এই পাঠটো তলত উল্লেখ কৰা হ'ল-

অথ প্রাসাদপৃষ্ঠে সুখোপবিষ্টানাং ৰাজপুত্রাণাং পুৰস্তাৎ প্রস্তাৱক্রমেণ স পণ্ডিতো২ব্রৱীৎ, ভো ৰাজপুত্রাঃ! শৃণুত-

কাব্যশাস্ত্রবিনোদেন কালো গচ্ছতি ধীমতাম্।
ব্যসনেন চ মূর্খাণাং নিদ্রয়া কলহেন বা ।। ১ ।।

তদ্ ভবতাং বিনোদায় কাককূর্মাদীনাং বিচিত্রাং কথাং কথয়ামি। ৰাজপুত্রৈৰুক্তম্, আর্য! কথ্যতাম্। বিষ্ণুশর্মা উবাচ শৃণুত, সম্প্রতি মিত্রলাভঃ প্রস্তূয়তে, যস্য অয়ম্ আদ্যঃ শ্লোকঃ —

অসাধনা বিত্তহীনা বুদ্ধিমন্তঃ সুহৃত্তমাঃ।
সাধয়ন্ত্যাশু কার্য্যাণি কাককূর্মমৃগাখুবৎ।। ২ ।।

ৰাজপুত্রা ঊচুঃ — কথমেতৎ। সোৎব্রৱীৎ। অস্তি গোদাবৰীতীৰে বিশাল ঃ শাল্মলীতৰুঃ। তত্র নানাদিগ্‌দেশাদ্ আগত্য ৰাত্রৌ পক্ষিণো নিৱসন্তি। অথ কদাচিদ্ অৱসন্নায়াং ৰাত্রৌ অস্তাচলচূড়াৱলম্বিনি ভগৱতি কুমুদিনীনায়কে চন্দ্রমসি লঘুপতনকনামা বায়সঃ প্রবুদ্ধঃ কৃতান্তমিব দ্বিতীয়মায়ান্তং ব্যাধম্ অপশ্যৎ। তম্ আলোক্য অচিন্তয়ৎ — অদ্য প্রাতঃ এব অনিষ্টদর্শনং জাতম্, ন জানে কিম্ অনভিমতম্ দর্শয়িষ্যতি। ইতি উক্ত্বা তদ্ অনুসৰণক্রমেণ ব্যাকুলঃ চলিতঃ।

শোকস্থানসহস্রাণি ভয়স্থানশতানি চ
দিৱসে দিৱসে মূঢ়মাবিশন্তি ন পণ্ডিতম্ ।। ৩ ।।
অন্যচ্চ। বিষয়িনামিদৱশ্যং কর্তব্যম্
উত্থায়োত্থায় বোদ্ধব্যং মহদ্ভয়মুপস্থিতম্।
মৱণব্যাধিশোকানাং কিমদ্য নিপতিষ্যতি ।। ৪ ।।

অথ তেন ব্যাধেন তণ্ডুলকণান্ বিকীর্য জালং বিস্তীর্ণম্। স চ তত্র প্রচ্ছন্নো ভূত্বা স্থিতঃ। তস্মিন্নেব কালে চিত্রগ্রীবনামা কপোতৰাজঃ সপৰিবাৰো বিয়তি বিসর্পন্ তান্ তণ্ডুলকণান্ অবলোকয়ামাস। ততঃ কপোতৰাজঃ তণ্ডুলকণলুব্ধান্ কপোতান্ প্রাহ-কুতোহত্র নির্জনে বনে তণ্ডুলকণানাং সম্ভৱঃ? তন্নিৰূপ্যতাং তাবৎ, ভদ্রম্ ইদং ন পশ্যামি। প্রায়েণ অনেন তণ্ডুলকণলোভেন অস্মাভিঃ অপি তথা ভবিতব্যম্।

কংকণস্য তু লোভেন মগ্নঃ পংকে সদুস্তৰে।
বৃদ্ধব্যাঘ্রেণ সম্প্রাপ্ত ঃ পথিকঃ সম্মৃতো যথা ।। ৫ ।।

১৩.৫.১ মূলকাহিনীৰ সংস্কৃত পাঠৰ শব্দাৰ্থ

অথ = ৰাজপুত্ৰাণাং সমৰ্পণান্তৰম্ (ৰাজপুত্ৰসকলক বিষ্ণু শৰ্মাৰ হাতত সমৰ্পণ কৰাৰ পিছত) প্ৰাসাদপৃষ্ঠে = ৰাজভৱনোপৰিভাগে (ৰাজভৱনৰ উপৰভাগত) সুখোপবিষ্টানাং = আনন্দেন অৱস্থিতানাং (আনন্দমনেৰে বহি থকাসকলৰ), ৰাজপুত্ৰাণাং = নৃপকুমাৰাণাম্ (ৰাজপুত্ৰসকলৰ), পুৰস্তাৎ = অগ্ৰতঃ (আগত), পণ্ডিতঃ = বিদ্বান্ (পণ্ডিত) সঃ= বিষ্ণুশৰ্মা (বিষ্ণুশৰ্মাই), অব্ৰবীৎ = অবদৎ (কৈছিল), ভো ৰাজপুত্ৰাঃ = হে ৰাজকুমাৰাঃ (হে ৰাজকুমাৰসকল), শৃণুত = আকৰ্ণয়ত (শুনা), ধীমতাম্ = প্ৰজ্ঞাবতাম্ (বুদ্ধিমানসকলৰ), কালঃ = সময়ঃ (সময়), কাব্যশাস্ত্ৰবিনোদেন = সাহিত্যবিদ্যাপ্ৰমোদেন (কাব্য শাস্ত্ৰৰ অধ্যয়নৰ পৰা পোৱা অনন্দৰ দ্বাৰা), গচ্ছতি = ব্যতীতঃ ভবতি (পাৰ হয়), মূৰ্খাণাম্ = অজ্ঞানীনাম্ (অজ্ঞানীসকলৰ), ব্যসনেন = কামনাবাসনাদ্বাৰা (কামনা-বাসনাৰ দ্বাৰা), নিদ্ৰয়া চ = প্ৰস্বাপেন চ (আৰু নিদ্ৰাৰদ্বাৰা), কলহেন বা = বিগ্ৰহেন বা (অথবা কাজিয়াৰ দ্বাৰা), গচ্ছতি = ব্যতীতঃ ভবতি (পাৰ হয়)। তদ্ = তস্মাৎ কাৰণাৎ (সেই বাবে), ভবতাম্ = যুষ্মাকম্ (তোমালোকৰ), বিনোদায় = প্ৰমোদায় (আনন্দৰ বাবে), কাককূৰ্মাদীনাং = বায়সকচ্ছপাদীনাম্ (কাউৰী-কাছ আদিৰ), বিচিত্ৰাং = অনেকপ্ৰকাৰাং (বিচিত্ৰ), কথাং = প্ৰবন্ধকল্পনাং (কাহিনীক), কথয়ামি = প্ৰতিপাদয়ামি (উপস্থাপন কৰিম), ৰাজপুত্ৰৈ ঃ = নৃপকুমাৰৈঃ (ৰাজপুত্ৰসকলৰ দ্বাৰা), উক্তম্ = কথিতম্ (কোৱা হ'ল), আৰ্য ! = পূজনীয় ! (মহোদয়) ! , কথ্যতাম্ = উচ্যতাম্ (কওঁকচোন), বিষ্ণুশৰ্মা = তন্নামকঃ (বিষ্ণুশৰ্মাই), উবাচ = জগাদ (কলে), শৃণুত = আকৰ্ণয়ত (শুনাহঁক), সম্প্ৰতি = ইদানীম্ (এতিয়া), মিত্ৰলাভঃ = এতন্নামকং প্ৰকৰণম্ (মিত্ৰলাভ অৰ্থাৎ হিতোপদেশৰ প্ৰথম ভাগ), প্ৰস্তূয়তে = প্ৰাৰভ্যতে (আৰম্ভ কৰা হৈছে), যস্য = মিত্ৰলাভস্য (যাৰ অৰ্থাৎ মিত্ৰলাভৰ), অয়ম্ = এষঃ (এইটো), আদ্যঃ = প্ৰথমঃ (প্ৰথম), শ্লোকঃ = পদ্যম্ (শ্লোক)।

অসাধনাঃ = সাধনৰহিতাঃ (সামৰ্থ্যহীন অথবা সাধনহীন), বিত্তহীনাঃ = নিৰ্ধনাঃ (ধনহীন), বুদ্ধিমন্তঃ = সুধিয়ঃ (বুদ্ধিমান), সুহৃত্তমাঃ = উত্তমবান্ধবাঃ (ভাল বান্ধব সকলে), কাককূৰ্মমৃগাখুবৎ = বায়সকচ্ছপহৰিণমূষিকতুল্যম্ (কাউৰী, কাছ, হৰিণ, নিগনি আদিৰ দৰে), কাৰ্য্যাণি = কৃত্যানি (কাৰ্য্যসমূহ), আশু = সত্বৰম্ (সোনকালে), সাধয়ন্তি = সফলীকুৰ্বন্তি (সফলতাৰে সমাপন কৰে)। ৰাজপুত্ৰাঃ = নৃপকুমাৰাঃ (ৰাজকুমাৰসকলে) উচুঃ = জগদুঃ (কলে), কথম্ এতৎ = কেন প্ৰকাৰেণ (এইটো কেনেকৈ), সঃ = মহাপণ্ডিতঃ (সেই পণ্ডিত বিষ্ণুশৰ্মাই), অব্ৰবীৎ = অবদৎ (কলে), গোদাবৰীতীৰে = গোদাবৰীনদীতটে (গোদাবৰী নদীৰ পাৰত), বিশালঃ = বৃহৎকায়ঃ (বিশাল), শাল্মলীতৰুঃ = বৃক্ষবিশেষঃ (শিমলুগছ), অস্তি = বৰ্ততে (আছে)। তত্ৰ = বৃক্ষে (সেই গছডালত), নানাদিগ্‌দেশাৎ = অনেকপ্ৰদেশাৎ (বহুদিশৰ পৰা), আগত্য = এত্য (আহি), ৰাত্ৰৌ = নিশায়াম্ (ৰাতি),পক্ষিণঃ = বিহগানি (চৰাইবোৰ), নিৱসন্তি = নিবাসং কুৰ্বন্তি (বাস কৰে), অথ =

অনন্তৰম্ (ইয়াৰ পিচত), কদাচিৎ = জাতুচিৎ (কোনো সময়), ৰাত্ৰৌ = নিশায়াম্ (ৰাতি), অবসন্নায়াং = ব্যতীতায়াম্ (ব্যতীত হোৱাৰ পিচত), ভগবতি = ঐশ্বর্যসম্পন্নে (ভগবান), কুমুদিনীনায়কে = কৈৰবিণিনাথে (কুমুদিনীবিলাকৰ নায়ক), চন্দ্রমসি = শশাংকে (চন্দ্র), অস্তাচলচূড়াবলম্বিনি = অস্তংগতে সতি (অস্তাচল যোৱাৰ পিচত), লঘুপতনকনামা = লঘুপতনকাভিধঃ (লঘুপতনক নামৰ), বায়সঃ = কাকঃ (কাউৰী), প্রবুদ্ধঃ = জাগৰিতঃ (সাৰ পালে), দ্বিতীয়ম্ = অপৰম্ (আনটোৱে), আয়ান্তম্ = আগচ্ছন্তম্ (আহি থকা), কৃতান্তম্ = মৃত্যুম্, যমৰাজম্ (যমৰাজৰ), ইব = যথা (দৰে), ব্যাধম্ = নিষাদম্ (ব্যাধক), অপশ্যৎ = অবলোকয়ৎ (দেখিছিল), তম্ = ব্যাধক (সেই ব্যাধক), আলোক্য = নিৰীক্ষ্য (লক্ষ্য কৰি), অচিন্তয়ৎ = অধ্যায়ৎ (চিন্তা কৰিছিল) অদ্য = অস্মিন্ দিনে (আজি), প্রাতঃ এব = প্রভাতসময়ে এব (ৰাতিপুৱাই), অনিষ্টদর্শনং = অনভীষ্ট ইক্ষণম্ (অশুভদর্শন), জাতম্ = সংবৃত্তম্ (ঘটিল), ন জানে = ন বেদ্মি (নাজানো), কিম্ = কীদৃশম্ (কেনেধৰণৰ), অনভিমতম্ = অনভীষ্টম্ (অনিষ্ঠ), দর্শয়িষ্যতি = বিলোকয়িষ্যতি (দর্শন হ'ব), ইতি উক্ত্বা = এবং বদিত্বা (এনেদৰে কৈ), তদনুসৰণক্রমেণ = তদনুগমনসাৰেণ (তাক অনুসৰণ কৰি), ব্যাকুল ঃ = অত্যাকুলঃ সন্ (ব্যাকুল হৈ) , চলিতঃ = প্রস্থিতঃ (গমন কৰিলে)। শ্লোকস্থানসহস্রাণি = দুঃখহেতুসহস্রাণি (শোকৰ হাজাৰকাৰণ), ভয়স্থানশতানি চ = ভীতিহেতুশতানি চ (আৰু ভয়ৰ শ শ কাৰণ) দিৱসে দিৱসে = প্রতিদিনম্ (প্রতিদিন), মূঢ়ম্ = মূর্খম্ (মূর্খক), আবিশন্তি = প্রবিশন্তি (ঘেৰি ধৰে), ন পণ্ডিতম্ = বিদ্বাংসং ন প্রবিশন্তি (পণ্ডিতক ঘেৰি নধৰে)।

উত্থায় উত্থায় = পুনঃ পুনঃ উৎথানং কৃত্বা (বাৰে বাৰে উঠি), বোদ্ধব্যম্ = জ্ঞাতব্যম্ (বুজিব লাগে), মহৎ = বৃহদাকাৰম্ (ডাঙৰ), ভয়ম্ = ত্রাসম্ (ভয়), উপস্থিতম্ = সম্প্রাপ্তম্ (উপস্থিত হ'ল), মৰণব্যাধশোকানাং = নিধনৰোগ-দুঃখানাম্- মধ্যে (মৰণ, ৰোগ তথা শোকৰ), অদ্য = অস্মিন্ দিনে (আজি), কিম্ নিপতিষ্যতি = কিম্ আয়াস্যতি (কি আহিব)। অথ = অনন্তৰম্ (ইয়াৰ পিচত), তেন ব্যাধেন = তেন নিষাদেন (সেই ব্যাধৰ দ্বাৰা), তণ্ডুলকণান্ = তণ্ডুলসূক্ষ্মাংশান্ (চাউলৰ কণবোৰক), বিকীর্য = বিক্ষিপ্য (চটিয়াই), জালং = আনায়ঃ (জাল), বিস্তীর্ণম্ = প্রসাৰিতম্ (প্রসাৰিত কৰিলে), স চ ব্যাধঃ (আৰু সেই ব্যাধজনে), তত্র = তস্মিন্ (তাত), প্রচ্ছন্নো ভূত্বা = গুপ্তঃ সন্ (লুকাই থাকি), স্থিতঃ = অৱস্থিতঃ (অৱস্থান কৰিলে), অস্মিন্ এব কালে = অত্র এব সময়ে (সেই সময়তে), চিত্রগ্রীবনামা = চিত্রগ্রীবাভিধঃ (চিত্রগ্রীব নামৰ), কপোতৰাজঃ = কপোতানাং নৃপঃ (কপৌচৰাইবিলাকৰ ৰজা), সপৰিবাৰো = সকুটুম্বঃ (আত্মীয় কুটুম্বৰে সৈতে), বিয়তি = আকাশে (আকাশত), বিসর্পন্ = উডীয়মানঃ, (উৰি থাকোতে), তান্ তণ্ডুলসূক্ষ্মাংশান্ (সেই চাউলৰ ক্ষুদ্র অংশবোৰক), অবলোকয়ামাস = দদর্শ (দেখা পাইছিল), ততঃ = তদনন্তৰম্ (তাৰ পিচত), কপোতৰাজঃ (কপৌৰাজে), তণ্ডুলকণলুব্ধান্ = তণ্ডুলসূক্ষ্মাংশলোলুপান্ (চাউলৰ কণবোৰৰ প্রতি লালস কৰা), কপোতান্ =

পাৰাবতান্ (কপৌসমূহক), প্রাহ = বদতি (কলে), অত্র = অস্মিন্ (এই), নির্জনে = মানবৰহিতে (নির্জন), বনে = অৰণ্যে (বনত), তণ্ডুলকণানাং (চাউলৰ কণবোৰৰ), কুত ঃ = কস্মাৎ (কৰপৰা), সম্ভৱঃ = আৱির্ভাৱিঃ (আৱির্ভাৱ হৈছে), তাবৎ = অতঃ (গতিকে), তৎ = তস্মাদ্ হেতো ঃ (তাৰ কাৰণ), নিৰুপ্যতাম্ = বিচার্যতাম্ (নিৰূপণ কৰা উচিত)। ইদম্ = এতৎ (এইটো), ভদ্রম্ = শোভনম্ (ভাল), ন পশ্যামি = ন অবলোকয়ামি (দেখা নাই), প্রায়েন = প্রায়ঃ (প্রায়েই), অনেন = এতেন (ইয়াৰ দ্বাৰা), তণ্ডুলকণলোভেন = (চাউলকণৰ লোভত), অস্মাভি অপি = সর্বৈঃ কপোতৈঃ চ (আমাৰ কপৌবিলাকৰো), তথা = তেন প্রকাৰেণ (তেনে ধৰণৰ), ভবিতব্যম্ = ভবনীয়ম্ (অবস্থা হব)। [যথা কংকণস্য লোভে পথিকস্য দুর্দশা অভৱৎ। অর্থাৎ সোণৰ খাৰুৰ লোভ দেখুৱাই বৃদ্ধ বাঘ এটাই বাটৰুৱা এজনক ওচৰলৈ মাতি যেনেদৰে ছলেৰে ভক্ষণ কৰিছিল, তেনেদৰে চাউলকণৰ লোভ দেখুৱাই কপৌবিলাককো কোনোবাই আত্মসাৎ কৰিব পাৰে বুলি চিত্রগ্রীৱে সন্দেহ কৰিছিল।]

কংকণস্য = সুবর্ণকটকস্য (সোণৰ খাৰুৰ), লোভেন = মোহেন (লোভৰ দ্বাৰা), সুদুস্তৰে = কঠিনে (অতি কঠিন), পংকে = কর্দমে (বোকাত), মগ্ন ঃ = নিপতিত ঃ (পৰি), পথিকঃ = পান্থঃ (বাটৰুৱা), বৃদ্ধব্যাঘ্রেণ = জৰঠদ্বীপিনা (বৃদ্ধ বাঘৰ দ্বাৰা), সম্প্রাপ্তঃ = সংগতঃ সন্ (প্রাপ্ত হৈ), যথা = যেন প্রকাৰেণ (যেনেদৰে), সম্মৃতো = মৰণত্বং প্রাপ্ত ঃ (মৰণপ্রাপ্ত হ'ল)।

জানি থোৱা ভাল

ওপৰত উল্লেখ কৰা পাঠটোৰ সংস্কৃত শব্দ কিছুমানৰ সমাস ভাঙিলে এনেদৰে পোৱা যাব —

১) প্রাসাদপৃষ্ঠে = প্রাসাদস্য পৃষ্ঠম্ (ষষ্ঠী তৎপুৰুষ) [প্রাসাদপৃষ্ঠম্] তস্মিন্।

২) মিত্রলাভ ঃ = মিত্রাণাং লাভঃ (ষষ্ঠী তৎপুৰুষ)।

৩) অসাধনাঃ = অবিদ্যমানং সাধনং যেষাং তে (বহুব্রীহি সমাস)।

৪) বিত্তহীনা ঃ = বিত্তেন হীনা ঃ (তৃতীয়া তৎপুৰুষ)।

৫) গোদাবৰীতীৱে = গোদাবর্যা ঃ তীৰম্ (ষষ্ঠী তৎ), [গোদাবৰীতীৰম্], তস্মিন্ (অধিকৰণত সপ্তমী)।

৬) লঘুপতনকনামা = লঘুপতনক ঃ নাম যস্য সঃ (বহুব্রীহি), তথোক্তঃ।

৭) অনিষ্টদর্শনম্ = ন ইষ্টঃ (নঞ্ তৎ), [অনিষ্টঃ] অনিষ্টস্য দর্শনম্, (ষষ্ঠী তৎ)।

৮) কপোতৰাজ ঃ = কপোতানাং ৰাজাঃ (ষষ্ঠী তৎ)।

ঠিক একেদৰে ক্রিয়াপদসমূহ ভাঙিলে এনেধৰণে পোৱা যাব -

১) শৃণুত = শ্রু + লোট্ ত। (শুনা অর্থত শ্রু ধাতু)।

২) গচ্ছতি = গম্ + লট্ তি (যোৱা অর্থত গম্ ধাতু)।

৩) সাধয়ন্তি = সাধ্ + লট্ অন্তি। (সাধন কৰা অর্থত সাধ্ ধাতু)।

৪) পশ্যামি = দৃশ্ + লট্ মি। (দেখা পোৱা অর্থত দৃশ্ ধাতু)।

১৩.৫.২ মিত্রলাভৰ মূল কাহিনীৰ অসমীয়া অনুবাদ

ৰাজপুত্রসকলক বিষ্ণুশর্মাৰ হাতত সমর্পণ কৰাৰ পিচত ৰাজভৱনৰ উপৰভাগত আনন্দমনেৰে বহি থকা ৰাজপুত্রসকলৰ আগত পণ্ডিত বিষ্ণুশর্মাই কৈছিল, হে ৰাজকুমাৰসকল, শুনা-

বুদ্ধিমানসকলৰ সময় কাব্যশাস্ত্র অধ্যয়নৰপৰা পোৱা আনন্দৰ দ্বাৰা পাৰ হয়, অজ্ঞানীসকলৰ সময় কামনা-বাসনাৰ দ্বাৰা আৰু নিদ্রাৰ দ্বাৰা অথবা কাজিয়াৰ দ্বাৰা পাৰ হয়। ১।।

গতিকে তোমালোকৰ আনন্দৰ বাবে কাউৰী-কাছ আদিৰ বিচিত্র কাহিনী উপস্থাপন কৰিম। ৰাজপুত্রসকলে ক'লে -মহোদয় কওঁকচোন। বিষ্ণুশর্মাই কলে- শুনাহঁক, এতিয়া মিত্রলাভ (হিতোপদেশৰ প্রথম ভাগ) আৰম্ভ কৰা হৈছে, যাৰ এইটো প্রথম শ্লোক-

সাধনহীন, ধনহীন, বুদ্ধিমান তথা ভাল বান্ধবসকলে কাউৰী, কাছ, হৰিণ, নিগনি আদিৰ দৰে কার্যসমূহ সোনকালে সফলতাৰে সাধন কৰে। ২।।

ৰাজকুমাৰসকলে কলে- এইটো কেনেকৈ ? বিষ্ণুশর্মাই কলে - গোদাবৰীনদীৰ পাৰত বিশাল শিমলুগছ এজোপা আছে। সেই গছজোপাত বহুদিশৰ পৰা আহি ৰাতি চৰাইবোৰে বাস কৰে। ইয়াৰ পিচত কোনো এক ৰাতিৰ সময় পাৰ হৈ যোৱাৰ পিচত কুমুদিনীবিলাকৰ নায়ক চন্দ্রই অস্তাচল যোৱাত লঘুপতনক নামৰ কাউৰীটোৱে সাৰ পালে আৰু দ্বিতীয় যমৰাজৰ দৰে আহি থকা ব্যাধক দেখা পালে। সি তাক (সেই ব্যাধক) দেখি চিন্তা কৰিলে- আজি ৰাতিপুৱাই অমঙ্গলীয়া বস্তু দর্শন হ'ল। নাজানো কি অনিষ্ট দর্শন হব। এইদৰে কৈ তাক অনুসৰণ কৰি ব্যাকুল হৈ (কাউৰী) গমন কৰিলে।

শোকৰ হাজাৰ কাৰণ আৰু ভয়ৰ শ শ কাৰণে প্রতিদিনেই মূর্খক ঘেৰি ধৰে, পণ্ডিতসকলক ঘেৰি নধৰে। ৩।।

বাৰে বাৰে উঠি বিচাৰ কৰিব লাগে, ডাঙৰ ভয় উপস্থিত হ'ল, মৰণ-ৰোগ তথা শোকৰ (ভিতৰত) আজি কি আহিব? ৪।।

ইয়াৰ পিচত সেই ব্যাধটোৱে খুদ-চাউলবোৰ চটিয়াই জাল পেলাই দিলে আৰু তেওঁ তাত লুকাই থাকিল। এই সময়তেই চিত্রগ্রীৰ নামৰ কপৌৰাজটোৱে সপৰিয়ালে আকাশত উৰি থাকোতে সেই খুদ-চাউলবোৰ দেখা পালে। তাৰ পিচত কপৌৰাজে খুদ-চাউলবোৰৰ প্রতি লালসা থকা কপৌসমূহক কলে - এই নির্জন বনত খুদ-চাউলবোৰৰ আবির্ভাৱ কেনেকৈ হ'ল? গতিকে এতিয়া সেইটো (ইয়াৰ আবির্ভাৱৰ কাৰণ) নিৰূপণ

কৰা উচিত। এইটো ভাল দেখা নাই। প্ৰায়েই এই খুদ-চাউলৰ লোভত আমাৰো (কপৌবিলাকৰো) তেনেধৰণৰ একেই দশা হব, যেনেদৰে সোণৰ খাৰুৰ লোভত অতি টান বোকাত পৰি বাটৰুৱা বৃদ্ধবাঘৰ দ্বাৰা প্ৰাপ্ত হৈ মৃত্যু মুখত পৰিল। (অৰ্থাৎ বৃদ্ধবাঘে বাটৰুৱা এজনক সোণৰ খাৰুৰ লোভ দেখুৱাই প্ৰথমে বিলৰ পানীত গা ধুই খাৰুপাত লবলৈ আহ্বান জনালে। পিচত বাটৰুৱাটোৱে বিলৰ বোকাত পৰাত তাক বাঘটোৱে খাই পেলালে)।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ মিত্রলাভৰ প্ৰথম শ্লোকটোত কি কোৱা হৈছে?

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ গোদাবৰী নদীৰ পাৰত কি গছ আছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ গোদাবৰীনদীৰ পাৰৰ গছডালত থকা কাউৰীটোৰ নাম কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ঃ মিত্রলাভৰ মূল কাহিনীটোত পোৱা কপৌৰাজৰ নাম কি ?

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ঃ খাৰুৰ লোভত পথিকৰ কি অৱস্থা হৈছিল?

.....

১৩.৬ উপকাহিনীৰ মূল সংস্কৃত পাঠ (মৃগজম্বুকয়ো ঃ কথা)

হিতোপদেশ গ্ৰন্থৰ মিত্রলাভ অংশৰ মূল কাহিনীটোৰ সংস্কৃত পাঠ অধ্যয়নৰ অন্তত আপুনি এতিয়া "মিত্রলাভ" ত থকা আন উপকাহিনীসমূহৰ ভিতৰৰে এটি চুটি উপকাহিনীৰ সংস্কৃত পাঠ পঢ়িবলৈ পাব। এই উপকাহিনীটোৰ নাম "মৃগজম্বুকয়োঃ কথা" বুলি পাঠত আছে। অসমীয়াত কাহিনীটোৰ নাম হব "হৰিণ আৰু শিয়ালৰ কাহিনী"। "মৃগঃ" মানে হৰিণ আৰু "জম্বুকঃ" মানে শিয়াল। দুয়োটা শব্দ একেলগে লিখা বাবে দ্বিবচনতপোৱা গৈছে। সেয়ে "মৃগজম্বুকয়োঃ শব্দটো ব্যৱহাৰ হৈছে আৰু "কথা" মানে আপুনি জানেই "কাহিনী"। এতিয়া তলত এই উপকাহিনীটোৰ সংস্কৃত পাঠ এনেদৰে উল্লেখ কৰা হ'ল-

"অস্তি মগধদেশে চম্পকবতী নাম অৰণ্যানী। তস্যাং চিৰাৎ মহতা স্নেহেন মৃগকাকৌ নিবসতঃ। স চ মৃগঃ স্বেচ্ছয়া ভ্রাম্যন্ হৃষ্টপুষ্টাংগঃ কেনচিৎ শৃগালেন অবলোকিত ঃ। তং দৃষ্ট্বা শৃগালো২চিন্তয়ৎ - "আঃ! কথম্ এতৎ মাংসং সুললিতং ভক্ষয়ামি? ভবতু, বিশ্বাসং তাবদ্ উৎপাদয়ামি" ইতি আলোচ্য উপসৃত্যাব্রবীৎ- "মিত্র! কুশলং তে"? মৃগেণ উক্তম্- "কঃ ত্বম্"? স ব্রুতে - 'ক্ষুদ্রবুদ্ধিনামা জম্বুকঃ অহম্। অত্র অৰণ্যে বন্ধুহীনো মৃতবৎ একাকী নিবসামি, ইদানীং ত্বাং

মিত্রম্ আসাদ্য পুনঃ সবন্ধুঃ জীৱলোকং প্রবিষ্টঃ অস্মি, অধুনা তব অনুচৰেণ ময়া সর্বথা ভবিতব্যম্ ইতি। মৃগেণ উক্তম্ - "এবম্ অস্তু"।

ততঃ পশ্চাদ্ অস্তংগতে সবিতৰি ভগবতি মৰীচিমালিনি তৌ মৃগস্য বাসভূমিং গতৌ! তত্র চম্পকবৃক্ষশাখায়াং সুবুদ্ধিনামা কাকো মৃগস্য চিৰমিত্রম্ নিবসতি। তৌ দৃষ্ট্বা কাকঃ অবদৎ- "সখে চিত্রাংগ! কোঽয়ং দ্বিতীয়ঃ"? মৃগো ব্রুতে -"জম্বুকোঽয়ম্। অস্মৎসখ্যম্ ইচ্ছন্ আগতঃ।" কাকো ব্রুতে- "মিত্র! অকস্মাদ্ আগন্তুনা সহ মৈত্রী ন যুক্তা, তদ্ ন ভদ্রম্ আচৰিতম্"।

তথা চ উক্তম্ - অজ্ঞাতকুলশীলস্য বাসো দেয়ো ন কস্যচিৎ।
মার্জাৰস্য হি দোষেণ হতো গৃধ্রো জৰদ্গবঃ।।

১৩.৬.১ উপকাহিনীৰ সংস্কৃত পাঠৰ শব্দার্থ

মগধদেশে = মগধনামজনপদে (মগধ নামৰ প্রদেশত), চম্পকবতী নাম = চম্পকবতী ইতি নাম্না (চম্পকবতী নামৰ) অৰণ্যানী = মহদ্ অৰণ্যম্ (ডাঙৰ অৰণ্য), তস্যাম্ = অৰণ্যান্যাম্ (সেই অৰণ্যত), চিৰাৎ = বহুকালাৎ (বহুদিনৰ পৰা), মহতা = বিপুলেন (বহুত), স্নেহেন = প্রেম্না (প্রেমেৰে), মৃগকাকৌ = হৰিণবায়সৌ (হৰিণ আৰু কাউৰী), নিবসতঃ = নিবাসং কুৰুতঃ (বাস কৰিছিল)। স চ মৃগঃ = পূর্বোক্ত ঃ হৰিণ ঃ (আৰু সেই হৰিণটোৱে), স্বেচ্ছয়া = নিজবাঞ্ছয়া (নিজ ইচ্ছাৰে), হৃষ্টপুষ্টাংগঃ = পুলকিতমাংসপূর্ণশৰীৰঃ (মাংসপূর্ণ শৰীৰেৰে), ভ্রাম্যন্ = ভ্রমণং কুর্বন্ (বিচৰণ কৰি থকা), কেনচিৎ = যেন কেনাপি অপৰিচিতেন (কোনো এক অপৰিচিত), শৃগালেন = জম্বুকেন (শিয়ালৰদ্বাৰা) অবলোকিত ঃ = দৃষ্টঃ (দৃষ্ট হ'ল) । তম্ = মৃগম্ (সেই হৰিণক), দৃষ্ট্বা = বিলোক্য (দেখি), শৃগালঃ = জম্বুকঃ (শিয়াল), অচিন্তয়ৎ = বিচাৰিতবান্ (বিচাৰ কৰিলে), আঃ = আশ্চর্যম্ (আশ্চর্য্য), সুললিতম্ = অতিসুন্দৰম্ (অতি সুন্দৰ), এতৎ মাংসম্ = হৰিণমাংসম্ (হৰিণৰ মাংস) কথ ম্ = কেন প্রকাৰেণ (কেনেকৈ), ভক্ষয়ামি = খাদামি (খাওঁ)?, ভবতু = অস্তু (হওঁক), তাবৎ = প্রাক্ (প্রথমে), বিশ্বাসং = বিস্রম্ভম্ (বিশ্বাস), উৎপাদয়ামি = জনয়ামি (জন্মাওঁ), ইতি = ইত্থম্ (এনেদৰে), আলোচ্য = বিমৃশ্য (ভাবি), উপসৃত্য = সমীপং গত্বা (ওচৰলৈ গৈ), অব্রবীৎ = অবদৎ (কলে), মিত্র = সখে (বন্ধু), তে = তব অর্থাৎ মৃগস্য (তোমাৰ), কুশলম্ = শুভম্ (ভাল)?, মৃগেণ = হৰিণেন (হৰিণৰদ্বাৰা), উক্তম্ = কথিতম্ (কোৱা হ'ল), ত্বম্ = প্রশ্নকর্তা (তুমি অর্থাৎ প্রশ্নকর্তা), কঃ = কিম্নামক ঃ জাতি বা (কোন)?, সঃ = শৃগাল ঃ (সেই শিয়াল), ব্রুতে = ব্রবীতি (কলে), অহম্ = উত্তৰ কর্তা (উত্তৰদাতা অর্থাৎ মই) ক্ষুদ্রবুদ্ধিনামা = ক্ষুদ্রবুদ্ধিনামকঃ (ক্ষুদ্রবুদ্ধি নামৰ), জম্বুকঃ = শৃগালঃ (শিয়াল), অত্র অৰণ্যে = অস্মিন্ মহাৰণ্যে (এই অৰণ্যত), বন্ধুহীনো = বান্ধবৰহিতঃ (বন্ধুহীন), মৃতবৎ = পঞ্চত্বং প্রাপ্ত ইব (মৃত যেন), একাকী = অসহায়ঃ (অকলে), নিবসামি = নিবাসং কৰোমি (বাস কৰো), ইদানীম্ = সম্প্রতি (এতিয়া), ত্বাম্ = শৃগালম্ (তোমাক

অর্থাৎ শিয়ালক), মিত্রম্ = সুহৃদম্ (বন্ধুক), আসাদ্য = প্রাপ্য (পাই), পুনঃ = ভূয়ঃ (পুনৰ), সবন্ধুঃ = বান্ধবসহিতঃ (বন্ধুৰ সৈতে), জীৱলোকম্ = সংসাৰম্ (এই সংসাৰত), প্রবিষ্টঃ অস্মি = কৃত প্রৱেশঃ অস্মি (প্রবেশ কৰিছোঁ), অধুনা = ইদানীম্ (এতিয়া), তব = মৃগস্য (তোমাৰ), অনুচৰেণ = সহচৰেণ সেবকেন বা (দাস অথবা অনুসৰণকাৰী হৈ), ময়া = শৃগালেন (মই অর্থাৎ শিয়ালে), সর্বথা= সদা (সদায়), ভৱিতব্যম্ ইতি = ভৱনীয়ম্ ইতি (থাকিম)। মৃগেণ = হৰিণেন (হৰিণৰ দ্বাৰা), উক্তম্ = অভিহিতম্ (কোৱা হ'ল), এবম্ = ইত্থমেব (এনেকুৱাই) অস্তু = ভবতু (হওঁক)।

ততঃ পশ্চাদ্ = মৃগবাসভূমিগমনানন্তৰম্ (ইয়াৰ পিচত), ভগবতি = ঐশ্বর্যাদি ষড়্গুণান্বিতে (ভগৱান), মৰীচিমালিনি সবিতৰি = আলোকমালাযুক্তে সূর্যে (সূর্য), অস্তংগতে = অস্তাচলং প্রাপ্তে সতি (অস্তযোৱাত), তৌ = মৃগকাকৌ (হৰিণ আৰু কাউৰী), মৃগস্য = হৰিণস্য (হৰিণৰ), বাসভূমিং = নিবাসস্থানম্ (বাসভূমিলৈ), গতৌ = প্রাপ্তৌ (গমন কৰিলে), তত্র = তস্যাং বাসভূমৌ (সেই বাসভূমিত), চম্পকবৃক্ষশাখায়াম্ = চম্পকদ্রুমবিটপে (চম্পকবৃক্ষৰ শাখাত), সুবুদ্ধিনামা = তৎ নামধেয়ঃ (সুবুদ্ধি নামৰ), কাকো = বায়সঃ (কাউৰী), মৃগস্য = হৰিণস্য (হৰিণৰ), চিৰমিত্রম্ = প্রাচীনসখা (পুৰণি বন্ধু), নিবসতি = নিবাসং কৰোতি (বাস কৰে), তৌ = মৃগশৃগালৌ (হৰিণ আৰু শিয়াল), দৃষ্ট্বা = নিৰীক্ষ্য (দেখি), কাকঃ = বায়সঃ (কাউৰী), অবদৎ = অব্রবীৎ (কলে), সখে চিত্রাংগ ! = মিত্র চিত্রাংগ (বন্ধু চিত্রাংগ !) অয়ম্ = এষঃ (এওঁ), কঃ = কিং নামধেয়ঃ (কোন), দ্বিতীয়ঃ = ত্বদ্ভিন্নঃ (দ্বিতীয়জন)?, মৃগঃ = হৰিণঃ (হৰিণে), ব্রুতে = কথয়তি (কলে), অয়ম্ = এষঃ (এওঁ), জম্বুকঃ = শৃগালঃ (শিয়াল), অস্মৎ সখ্যম্ = অস্মাকম্ মিত্রভাৱম্ (আমাৰ সৈতে মিত্রতা কৰিবলৈ), ইচ্ছন্ = বাঞ্ছন্ (ইচ্ছা কৰি), আগতঃ = সমায়াতঃ (আহিছে)। কাকঃ = বায়সঃ (কাউৰীয়ে), ব্রুতে = বদতি (কলে), মিত্র ! = সখে ! (বন্ধু !), অকস্মাৎ = সহসা (অকস্মাৎ অর্থাৎ হঠাৎ অহা), আগন্তুনা = অপৰিচিতেন (অপৰিচিত ব্যক্তিৰ), সহ মৈত্রী = সহ মিত্রলাভঃ (সৈতে মিত্রতা), ন যুক্তা = ন উচিতা (উচিত নহয়), তৎ = তস্মাদ্ হেতোঃ (সেইটো), ভদ্রম্ = শোভনম্ (ভাল), ন আচৰিতম্ = ন অনুষ্ঠিতম্ (আচৰণ কৰা নাই) ।

তথা চ উক্তম্ = অপি চ বদতি (আৰু সেয়েহে কোৱা হয়), অজ্ঞাতকুলশীলস্য = অবিদিতবংশস্বভাৱস্য (অপৰিচিত বংশ তথা স্বভাৱযুক্ত), কস্যচিৎ = যস্য কস্যাপি অপৰিচিতস্য (কোনো অপৰিচিত ব্যক্তিক), বাসঃ = স্বগৃহে আশ্রয়ঃ (নিজ গৃহত আশ্রয়), ন দেয়ঃ = দাতুম্ অনর্হঃ (দিয়া উচিত নহয়)। হি = যতঃ (যিহেতু), মার্জাৰস্য = বিড়ালস্য (মেকুৰীৰ), দোষেণ = অপৰাধেন অবগুণেন বা (দোষৰ দ্বাৰা), জৰদ্গৱঃ = এতন্নামকঃ (জৰদ্গব নামৰ), গৃধ্রঃ = দাক্ষায্যঃ (শগুণ), হতঃ = ব্যাপাদিতঃ (মৃত্যু মুখত পৰিল)।

১৩.৬.২ উপকাহিনীৰ অসমীয়া অনুবাদ

মগধদেশত চম্পকবতী নামৰ এখন অতি বিশাল অৰণ্য আছিল। সেই অৰণ্যত বহুকালৰ পৰা অতি স্নেহেৰে এটা হৰিণ আৰু এটা কাউৰী বাস কৰি আছিল আৰু নিজমনে ভ্ৰমণ কৰি থকা হৃষ্টপুষ্ট সেই হৰিণটো কোনো এক শিয়ালৰদ্বাৰা দৃষ্ট হ'ল (শিয়ালে দেখা পালে)। তাক দেখি শিয়ালটোৱে চিন্তা কৰিলে - বাহ ! ইয়াৰ অতি সুন্দৰ সুস্বাদু মাংস মই কেনেকৈ খাওঁ? ভাল বাৰু, প্ৰথমে বিশ্বাস জন্মাওঁ, এই বুলি ভাবি ওচৰলৈ গৈ ক'লে - 'বন্ধু', তোমাৰ ভালনে?' হৰিণটোৱে কলে - 'তুমি কোন'? শিয়ালটোৱে ক'লে - মই ক্ষুদ্ৰবুদ্ধি নামৰ শিয়াল। এই অৰণ্যত বন্ধুবান্ধৱ অবিহনে মৃত প্ৰাণী, যেন হৈ অকলেই বাস কৰিছো, বৰ্তমান তোমাক মিত্ৰ হিচাপে লাভ কৰি পুনৰ বন্ধুসহিতে সংসাৰত প্ৰৱেশ কৰিছো। এতিয়া তোমাৰ দাস হৈ মই সকলোপ্ৰকাৰে থাকিঁম। হৰিণটোৱে ক'লে - ভাল বাৰু, এনেকুৱাই হওঁক।

ইয়াৰ পিচত হৰিণ আৰু শিয়াল দুয়োটাই আলোকমালাযুক্ত সূৰ্য্য অস্ত যোৱাত হৰিণৰ বাসস্থানলৈ গমন কৰিলে। সেই বাসভূমিত চম্পকবৃক্ষৰ শাখাত হৰিণৰ পুৰণি বন্ধু সুবুদ্ধি নামৰ কাউৰী এটা বাস কৰি আছিল। হৰিণ আৰু শিয়াল দুয়োটাকে দেখি কাউৰীয়ে কলে - 'বন্ধু চিত্ৰাংগ, এওঁ দ্বিতীয়জন কোন'? হৰিণটোৱে কলে- 'এইটো শিয়াল; আমাৰ সৈতে মিত্ৰতা কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰি আহিছে।' কাউৰীয়ে কলে - 'বন্ধু, অকস্মাৎ অহাজনৰ সৈতে মিত্ৰতা কৰা উচিত নহয়। (তুমি) সেইটো ভাল আচৰণ কৰা নাই।

আকৌ যিহেতু কোৱা হৈছে- অপৰিচিত বংশ তথা স্বভাৱযুক্ত কোনো ব্যক্তিক আশ্ৰয় দিয়া উচিত নহয়। কাৰণ মেকুৰীৰ দোষত জৰদ্গৱ নামৰ শগুণটো মৃত্যু মুখত পৰিল।

জানি থোৱা ভাল

ওপৰৰ উপকাহিনীত পোৱা কিছুমান উল্লেখযোগ্য সংস্কৃতপদ শব্দৰ সমাস ভাঙিলে এনেদৰে ৰূপ পোৱা যায়—

১) মৃগকাকৌ = মৃগঃ চ কাকঃ চ, (দ্বন্দ্ব সমাস)।

২) বন্ধুহীনঃ = বন্ধুনা হীনঃ (তৃতীয়া তৎপুৰুষ)

৩) জীবলোকম্ = জীৱানাং লোকঃ (ষষ্ঠী তৎপুৰুষ) তম্।

৪) বাসভূমিম্ = বাসস্য ভূমিঃ , (ষষ্ঠী তৎপুৰুষ) তাম্।

৫) চম্পকবৃক্ষশাখায়াম্ = চম্পকস্য বৃক্ষঃ (ষষ্ঠী তৎপুৰুষ), চম্পকবৃক্ষঃ তস্য শাখা (ষষ্ঠী তৎপুৰুষ), তস্যাম্।

৬) হৃষ্টপুষ্টাংগঃ = হৃষ্টং চ পুষ্টং চ (দ্বন্দ্বসমাস) হৃষ্টপুষ্টে, তাদৃশীনি অংগানি যস্য সঃ (বহুব্ৰীহি)।

ঠিক একেদৰে কিছুমান ক্রিয়াপদ ভাঙি পোৱা ৰূপ তলত দেখুওৱা হ'ল—

নিবসতঃ — নি- √ৱস্ + তস্

দৃষ্ট্বা — দৃশ্ + ক্ত্বাচ্

অচিন্তয়ৎ — চিন্ত্ + লঙ্ দ

ভৱতু — ভূ + লোট্ তু

আসাদ্য — আ — সদ্ + ল্যপ্

অৱদৎ — ৱদ্ + লঙ্ দ

আগত — আ - গম্ + ক্ত

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১১ঃ অধ্যায়টোত থকা উপকাহিনীটোৰ নাম কি ?

.....

প্রশ্ন নং ১২ঃ মগধদেশত থকা অৰণ্যখনৰ নাম কি হ'ব তলত উল্লেখ কৰা নামসমূহৰ পৰা শুদ্ধ উত্তৰটো বাচি লওঁক।

ক) ৰূপকবতী খ) চম্পকবতী গ) জাম্বুকবতী।

.....

প্রশ্ন নং ১৩ঃ অৰণ্যখনত থকা হৰিণ আৰু কাউৰীটোৰ নাম কি কি?

.....

প্রশ্ন নং ১৪ঃ টেঙৰ শিয়ালটোৰ নাম কি বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে?

.....

প্রশ্ন নং ১৫ঃ কাহিনীটোত কাউৰীয়ে উল্লেখ কৰা উপদেশমূলক শ্লোকটো মুখস্থ লিখঁক।

.....

১৩.৭ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

ওপৰত কৰি অহা আলোচনাৰ অন্তত আপুনি -

- প্রাচীন ভাৰতীয় গল্প সাহিত্যৰ বিষয়ে কিছু চমু আভাস লাভ কৰিলে।
- হিতোপদেশ গ্রন্থখনৰ এক সম্যক ধাৰণা পালে।
- হিতোপদেশৰ আৰম্ভনিতে থকা বিভিন্ন নীতিশিক্ষামূলক কথাৰ আভাস লাভ কৰিলে।

- মিত্রলাভৰ বিষয়ে সাধাৰণ পৰিচয় লাভ কৰিলে।
- মিত্রলাভত উল্লেখ থকা উপকাহিনীসমূহৰ নাম গম পালে।
- মিত্রলাভৰ মূলকাহিনীৰ লগতে এটি উপকাহিনীৰো সংস্কৃত পাঠ এই অধ্যায়টোত পঢ়িবলৈ সক্ষম হ'ল।

১৩.৮ অধিক জানিবলৈ

১) গিৰি, কপিলদেব, সম্পাদক; *নাৰায়ণ বিৰচিত হিতোপদেশ মিত্রলাভঃ* চৌখম্বা পাব্লিশর্স, বাৰাণসী - ২২১০০১ (ভাৰত)।

২) শর্মা, ডঃ মুকুন্দ মাধৱ, *হিতোপদেশ,* অসম প্রকাশন পৰিষদ, ৯ ম সংস্কৰণ, ২০০০, গুৱাহাটী-(বামুনীমৈদাম)।

৩) Kale, M.R, *The Hitopadesa of Narayana*, Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, 6th edition, 2004, New Delhi - 7

৪) শর্মা, ডঃ থানেশ্বৰ, *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত,* চন্দ্রপ্রকাশ, গুৱাহাটী।

১৩.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ গুণাঢ্যই "বৃহৎকথা" আৰু সোমদেৱে "কথাসৰিৎসাগৰ" ৰচনা কৰিছিল।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ হিতোপদেশ গ্রন্থখনৰ ভাগ চাৰিটা আৰু সেইবোৰৰ নাম হ'ল -মিত্রলাভ, সুহৃদভেদ, বিগ্রহ আৰু সন্ধি।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিদ্যাই মানুহক বিনয়ী কৰে।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিদ্যাহীন ব্যক্তিক পশুৰ লগত তুলনা কৰা হৈছে।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পাটলিপুত্রৰ ৰজাজনৰ নাম সুদর্শন আৰু তেওঁৰ তিনিজন পুত্র আছিল।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মিত্রলাভৰ প্রথম শ্লোকটো এনেদৰে উল্লেখ আছে-

কাব্যশাস্ত্রবিনোদেন কালো গচ্ছতি ধীমতাম্।
ব্যসনেন চ মূর্খাণাং নিদ্রয়া কলহেন বা ।।

অর্থাৎ বুদ্ধিমানৰ সময় কাব্যশাস্ত্র অধ্যয়নৰ পৰা পোৱা আনন্দৰ দ্বাৰা পাৰ হয়, অজ্ঞানীসকলৰ

সময় কামনা-বাসনাৰ দ্বাৰা আৰু নিদ্রাৰ দ্বাৰা অথবা কাজিয়াৰ দ্বাৰা পাৰ হয়।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ গোদাবৰী নদীৰ পাৰত বিশাল শিমলু গছ এজোপা আছিল।

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ গোদাবৰী নদীৰ পাৰৰ গছডালত থকা কাউৰীটোৰ নাম হ'ল লঘুপতনক।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মিত্রলাভৰ মূলকাহিনীত পোৱা কপৌৰাজৰ নাম হ'ল চিত্রগ্রীৱ।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ খাৰুৰ লোভত পথিকজন বোকাত পৰিল আৰু তেতিয়া তাক বৃদ্ধ বাঘে ভক্ষণ কৰিলে।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অধ্যায়টোত থকা উপকাহিনীটোৰ নাম হ'ল — "মৃগজম্বুকয়োঃ কথা"।

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মগধদেশত থকা অৰণ্যখনৰ নাম হ'ল -চম্পকবতী।

১৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অৰণ্যখনত থকা হৰিণ আৰু কাউৰীটোৰ নাম ক্রমে- চিত্রাংগ আৰু সুবুদ্ধি।

১৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ টেঙৰ শিয়ালটোৰ নাম হ'ল- ক্ষুদ্রবুদ্ধি।

১৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অজ্ঞাতকুলশীলস্য বাসো দেয়ো ন কস্যচিৎ।
মার্জাৰস্য হি দোষেণ হতো গৃধ্রো জৰদ্গবঃ।।

১৩.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ মিত্রলাভৰ উপকাহিনীসমূহৰ নাম লিখক।

খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ মিত্রলাভৰ চমু পৰিচয় দিয়াৰ লগতে ইয়াৰ উপকাহিনীসমূহৰ নাম উল্লেখ কৰক।

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ ভাৰতীয় গল্প সাহিত্যৰ লগতে হিতোপদেশ গ্রন্থখনৰ এটি চমু আভাস দাঙি ধৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ১৪ঃ সুভাষিতম্

অধ্যায় গাঁথনি

১৪.১ উদ্দেশ্য
১৪.২ পৰিচয়
১৪.৩ সত্যৰ বিষয়ে সুভাষিত
১৪.৪ ধর্মৰ বিষয়ে সুভাষিত
১৪.৫ জ্ঞানৰ বিষয়ে সুভাষিত
১৪.৬ মহাপুৰুষৰ বিষয়ে সুভাষিত
১৪.৭ কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ সুভাষিত
১৪.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৪.৯ অধিক জানিবলৈ
১৪.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
১৪.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

১৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সত্যৰ বিষয়ে কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ সংস্কৃত সুভাষিত বচন আৰু সেইবোৰৰ অসমীয়া অনুবাদ জানিব পাৰিব
- জ্ঞানৰ বিষয়ে কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ সংস্কৃত সুভাষিত বচন আৰু সেইবোৰৰ অসমীয়া অনুবাদ জানিব পাৰিব
- মহাপুৰুষৰ বিষয়ে কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ সংস্কৃত সুভাষিত বচন আৰু সেইবোৰৰ অসমীয়া অনুবাদ জানিব পাৰিব।

১৪.২ পৰিচয়

আপুনি ইতিমধ্যে সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস আৰু ব্যাকৰণৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিলে। এতিয়া আপুনি সংস্কৃত সাহিত্যৰ কিছুমান উল্লেখযোগ্য সুভাষিতৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। সুষ্ঠু ভাষিতম্ = সুভাষিতম্।। সংস্কৃত সাহিত্যত সুভাষিতৰ এক বিশেষ স্থান আছে। এই সুভাষিতসমূহ অতিকৈ মধুৰ আৰু জ্ঞানবর্ধক। এই সুভাষিতসমূহ সাধাৰণতে মানৱ স্বভাৱক লৈ উপস্থাপিত হোৱা দেখা যায়। ইয়াৰ উপৰিও কেতিয়াবা মিত্রতাৰ বিষয়ে, জ্ঞানৰ বিষয়ে, কেতিয়াবা ধর্ম বা বিদ্যা আৰু কেতিয়াবা মহাপুৰুষৰ বিষয়তো ৰচিত হোৱা দেখা যায়। এই অধ্যায়ত আপুনি বিভিন্ন বিষয় সামৰি লোৱা সুভাষিতৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। যেনে—সত্যৰ বিষয়ে, ধর্মৰ বিষয়ে,

জ্ঞানৰ বিষয়ে আৰু মহাপুৰুষৰ বিষয়ে। অধ্যায়টিত কেইটিমান উল্লেখযোগ্য সংস্কৃত সুভাষিত উল্লেখ কৰাৰ লগতে সেইবোৰৰ অসমীয়া অর্থও উল্লেখ কৰা হৈছে।

১৪.৩ সত্যৰ বিষয়ে সুভাষিত

- সত্যমেৱ জয়তে নানৃতম্।

  এই সুভাষিত বচন ফাকি মুণ্ডকোপনিষদত উল্লেখ পোৱা যায়। ইয়াৰ অর্থ হ'ল সত্যৰেই জয় হয় মিথ্যাৰ নহয়।

- সত্যেন উত্তভিতা ভূমি ঃ

  এই সুভাষিত বচনফাকি ঋক্‌বেদত পোৱা যায়। ইয়াৰ অর্থ হ'ল এই পৃথিৱীখন সত্যৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত।

- সত্যমূলং জগৎ সর্বম্।

  এই সুভাষিত বচনফাকি বৰাহ পুৰাণত উল্লেখ আছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল সমগ্র পৃথিৱী সত্যৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত অর্থাৎ সকলো দিশ সত্যৰ ওপৰত আধাৰিত।

- যদ্‌ভূতহিতমত্যন্তং তৎ সত্যমিতি কথ্যতে।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ব্যাখ্যানমালাত উল্লেখ পোৱা যায়। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—যি সকলোৰে বাবে হিতকৰ, সেইটোৱে সত্য। অর্থাৎ এই পৃথিৱীত যিটো বস্তু সকলো প্রাণীৰ বাবে হিতজনক হয়, সেইটোৱে সত্য হয়।

- নাস্তি সত্যসমো ধর্মো ন সত্যাদ্বিদ্যতে পৰম।

  এই সুভাষিত বচনফাকি বাখ্যানমালাত পোৱা যায়। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—সত্যৰ সমান ধর্ম নাই আৰু সত্যতকৈ ডাঙৰ একো নাই। অর্থাৎ এই পৃথিৱীত মিথ্যাতকৈ ভয়ংকৰ একো নাই।

- সর্বং সত্যে প্রতিষ্ঠতম্।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ব্যাখ্যানমালাত পোৱা যায়। ইয়াৰ অর্থ হৈছে—সকলো সত্যৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত। অর্থাৎ বেদতো সত্যই আধিপত্য লাভ কৰিছে। আটাইতকৈ ডাঙৰ পুৰস্কাৰ সত্যৰ পৰাই আহে আৰু সত্যৰ পৰাই নীতিপৰয়াণতা আৰু আত্মসংযম আহে। গতিকে সকলো সত্যৰ ওপৰত আধাৰিত।

- ন হি প্রতিজ্ঞাং কুর্বন্তি বিতথাং সত্যবাদিনঃ।
  লক্ষণং হি মহত্ত্বস্য প্রতিজ্ঞাপৰি পালনম্।।

  এই সুভাষিত বচন ফাকি কোনো অখ্যাত ব্যক্তিৰ উক্তি। ইয়াৰ অর্থ হৈছে সত্যবাদী ব্যক্তিয়ে মিথ্যা প্রতিজ্ঞা নকৰে। প্রতিজ্ঞাপালন কৰাটো মহানতাৰ লক্ষণ।

- ন পাবনতমং কিঞ্চিৎ সত্যাদধ্যগমং ক্বচিৎ।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ব্যাখ্যানমালাৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল সত্যতকৈ পবিত্রতম কিবা কৰবাত আছে বুলি জনা নাযায়। আচলতে কোৱা হয় সত্যই হৈছে স্বর্গলৈ যোৱাৰ খটখটি আৰু সাগৰ পাৰ হোৱাৰ বাবে নাওঁ।

অগ্রগতিৰ খতিয়ান

প্ৰশ্ন নং ১ঃ সত্যৰ ওপৰত আধাৰিত এটি বচন লিখঁক

.....

প্ৰশ্ন নং ২ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক

(ক) নাস্তি সত্যসমো ..... ন সত্যাদ্বিদ্যতে পৰম্।

(খ) সর্বং ..... প্রতিষ্ঠিতম্

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ সত্যমূলং জগ্য সর্বম্— এই বচনৰ অৰ্থটো লিখক

.....

.....

১৪.৪ ধৰ্মৰ ওপৰত আধাৰিত

- শৰীৰমাদ্যং খলু ধর্মসাধনম্

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'কুমাৰসম্ভৱম্'ত উল্লেখ আছে। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল—শৰীৰটো হৈছে কার্য্য পালনৰ প্ৰধান। অৰ্থাৎ শৰীৰ ভালে থাকিলে সকলো সম্ভৱ। শৰীৰ ভালে নাথাকিলে সকলো অসাৰ।

- আত্মনঃ প্রতিকূলানি পৰেষাং ন সমাচৰেৎ।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ব্যাখ্যানমালাৰ পৰা লোৱা হৈছে। এই বচনফাকিৰ অৰ্থ হ'ল— নিজৰ বাবে যি প্রতিকূল বা বেয়া সেয়া আনৰ প্রতি আচৰণ কৰিব নালাগে।

- ন ধর্মবৃদ্ধেষু বয়ঃ সমীক্ষ্যতে।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'কুমাৰসম্ভৱম্'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল—যিসকল ধর্মত নিপুণ সেইসকলৰ ক্ষেত্রত বয়সটো গণ্য (বিচাৰ) কৰা নহয়।

- সেবাধর্ম ঃ পৰমগহনো যোগিনামপ্যগম্যঃ।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ভর্তিহৰিৰ নীতিশতকৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল সেৱকৰ ধর্ম পালন কৰাটো অতি কষ্টকৰ কাম, আনকি যোগীসকলৰ বাবেও অসাধ্যকৰ। অৰ্থাৎ যদি কোনো এজন সেৱকে মনে মনে থাকে, তেতিয়া তাক বোবা বুলি আখ্যা দিয়া হয়, যদি সি কথা কোৱাত পার্গত হয়, তেতিয়া তাক তোষামোদকাৰী বা কথা চহকী বুলি আখ্যা দিয়া হয়, যদি ওচৰত থাকে, তেতিয়া সি নির্লজ্জ হয় আৰু যদি দূৰত থাকে তেতিয়া সি অপৈণত হয়, যদি তাৰ সহনশীলতা আছে, তেতিয়া সি কাপুৰপষ, যদি অসহনশীল তেতিয়া সি নিম্নবংশত জন্মা হয়, গতিকে সেৱক হিচাপে কার্য পালন কৰাটো অতি কষ্ঠসাধ্য হয়।

- পৰোপকাৰ ঃ পুণ্যায় পাপায় পৰপীড়নম্।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'সুভাষিত ৰত্ন ভাণ্ডাগাৰ'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে—

আনৰ বাবে উপকাৰ কৰাটো পুণ্য আৰু আনক কষ্ঠ দিয়াটো পাপ।

- আচাৰ ঃ পৰমো ধর্মঃ।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'মনুসংহিতা'ত উল্লেখ আছে। ইয়াৰ অর্থ হৈছে—সৎ আচৰণ হৈছে উত্তম ধর্ম।

- সুলভা ৰম্যতা লোকে দুর্লভং হি গুণার্জনম্।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'কিৰাতার্জুনীয়ম্' মহাকাব্যত পোৱা যায়। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—এই পৃথিৱীত আকর্ষণীয় হ'ব পৰাটো সহজ, কিন্তু সৎ গুণ অর্জন কৰাটো কঠিন।

- জীৱিতুং মঃ স্বয়ং চেচ্ছেৎকলং সোহন্যং প্রঘাতয়েৎ।
  যদ্যদাত্মনি চেচ্ছেত্তু তৎপৰস্যাপি চিন্তয়েৎ।।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'ব্যাখ্যানমালা'ত উল্লেখ পোৱা যায়। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—যিয়ে নিজে জীয়াই থাকিবলৈ ইচ্ছা কৰে, তেওঁ কেনেকৈ আনক হত্যা কৰিব পাৰে। যিয়ে নিজৰ বাবে কিবা কামনা কৰে, তেওঁ সেই একেই বস্তু আনৰ বাবে কামনা কৰিব লাগে।

- ধর্মস্য তত্ত্বং নিহিতং গুহায়াং মহাজনো যেন গতঃ স পন্থাঃ।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'চানক্যনীতি'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—ধর্মৰ তত্ত্ব গুহাৰ মাজত সোমাই থাকে। সেইটোৱেই শুদ্ধ পথ যিটোৰে মহান পুৰুষসকলে খোজ কাঢ়ে।

- শাস্ত্রাণ্যধীত্যাপি ভবন্তি মূর্খা যস্তু ক্রিয়াবান্ পুৰুষঃ
  সঃ বিদ্বান্।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'হিতোপদেশ'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—শাস্ত্র আদি অধ্যয়ন কৰিও মানুহ মূর্খ হ'ব পাৰে, সেইজনেই বিদ্বান ব্যক্তি যিজনে কাম কৰে।

- স্থাণুৰয়ং ভাৰহাৰঃ কিলাভূদধীত্য বেদং ন বিজানাতি যোহর্থম্।
  এই সুভাষিত বচনফাকি 'নিৰুক্ত'ত উল্লেখ আছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—এজন মানুহ যিয়ে বেদ অধ্যয়ন কৰিছে কিন্তু তাৰ (বেদৰ) অর্থ বুজি নাপায়, তেওঁ এটা স্তম্ভৰ দৰে যিটোৰে মাত্র ভাৰ বহন কৰিব পাৰে।

- যত্র বিদ্বজ্জনো নাস্তি শ্লাঘ্যস্তত্রাল্পধীৰপি।
  নিৰস্তপাদপে দেশে এৰণ্ডোহপি দ্রুমায়তে।।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'হিতোপদেশ'ত পোৱা যায়। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—য'ত এজনো পণ্ডিতলোক নাথাকে, তাত অল্প বুদ্ধিৰ এজন মানুহো প্রশংসিত হয়। এখন দেশ য'ত এডালো গছ নাথাকে, তাত এৰাকো গছ বুলি গণ্য কৰা হয়।

- অজ্ঞঃ সুখমাৰাধ্যঃ সুখতৰমাৰাধ্যতে বিশেষজ্ঞঃ
  জ্ঞানলবদুর্বিদগ্ধং ব্রহ্মাপি তং নৰং ন ৰঞ্জয়তি।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ভর্তৃহৰিৰ 'নীতি শতক'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—মূর্খক সহজতে সন্তুষ্ট কৰিব পাৰি, পণ্ডিক তাতোকৈ সহজতে সন্তুষ্ট কৰিব পাৰি, কিন্তু

সেইজন মানুহক ব্রহ্মাইও সন্তুষ্ট কৰিব নোৱাৰি, যাৰ অল্পজ্ঞানক লৈ গর্ব আছে।

- গুণাঃ পূজাস্থানং গুণিষু ন চ লিংগং ন চ বয়ঃ।

  এই সুভাষিত বচনফাকি উত্তৰৰামচৰিত নাটকত উল্লেখ আছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—গুণীসকলৰ মাজত গুণহে পূজিত হয়, লিংগ বা বয়স নহয়।

১৪.৫ জ্ঞানৰ বিষয়ক সুভাষিত

- বুদ্ধির্যস্য বলং তস্য।

  এই সুভাষিত বচনফাকি হিতোপদেশত পোৱা যায়। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—যাৰ বুদ্ধি আছে তাৰ বলো আছে। অর্থাৎ বুদ্ধি থাকিলে বলী ব্যক্তিকো পৰাজিত কৰিব পাৰি।

- বিদ্যয়া২মৃতমশ্নুতে।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ঈশোপনিষদত পোৱা যায়। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—বিদ্যাৰ দ্বাৰা অমৰত্ব লাভ কৰিব পাৰি।

- ন হি জ্ঞানেন সদৃশং পবিত্রমিহ বিদ্যতে।

  এই সুভাষিত বচনফাকি গীতাত পোৱা যায়। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—এই পৃথিৱীত জ্ঞানতকৈ পবিত্র একো নাই।

- বিদ্যাধনং সর্বধন প্রধানম্।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'সুভাষিত ৰত্ন ভাণ্ডাগাৰ'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। এই বচনফাকিৰ অর্থ হ'ল—বিদ্যাজনিত ধনেই অন্য সকলো প্রকাৰৰ ধনতকৈ শ্রেষ্ঠ। কিয়নো বিদ্যাক চুৰি কৰিব নোৱাৰি। ইয়াক ৰজাই বাজেয়াপ্ত কৰিব নোৱাৰে। অথবা ভাতৃসকলৰ মাজত ভাগ-বতৰা কৰিব নোৱাৰি। ই এটা বোজা নহয়, ইয়াক যিমানে ব্যৱহাৰ কৰা হয়, সি সিমানেই বৃদ্ধিপ্রাপ্ত হয়।

অগ্রগতিৰ খতিয়ান

প্রশ্ন নং ৪ঃ ধর্মৰ ওপৰত আধাৰিত এটি সুভাষিত বচন লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক।

(ক) শৰীৰমাদ্যং খলু ..... ।

(খ) আচাৰো পৰমো .....।

প্রশ্ন নং ৬ঃ গুণাঃ পূজাস্থানং গুণিষু ন চ লিংগং ন চ বয়ঃ —এই সুভাষিত বচনৰ অর্থ লিখক।

.....

- বলবদপি শিক্ষিতানামাত্মন্যপ্রত্যয়ং চেত ঃ

  এই সুভাষিত বচনফাকি অভিজ্ঞান শকুন্তলাত উল্লেখ আছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—অতি উচ্চশিক্ষিত ব্যক্তিৰ অন্তৰতো নিজক লৈ আত্মবিশ্বাস নাথাকিব পাৰে।

- যদা কিঞ্চিজ্ঞোহহং দ্বিপ ইব মদান্ধঃ সমভবং
  তদা সর্বজ্ঞোহস্মীত্যভবদবলিপ্তং মম মনঃ।
  যদা কিঞ্চিৎ কিঞ্চিদ্ বুধজনসকাশাদবগতং
  তদা মূর্খোহস্মীতি জ্বৰ ইব মদো মে ব্যপগতঃ।।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ভর্তৃহৰিৰ নীতিশতকৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—যেতিয়া মই অলপ জানো তেতিয়া মই মদমত্ত হাতীৰ নিচিনা হওঁ, তেতিয়া মই নিজকে সর্বজ্ঞ বুলি গণ্য কৰো মোৰ মন মদগর্বী হৈ উঠে। যেতিয়া বিজ্ঞ লোকৰ সংগৰ পৰা কিছু জ্ঞান লাভ কৰিলো, তেতিয়া মই গম পালো যে মই মূর্খ আছিলো আৰু তেতিয়া মোৰ গর্বভাৰ জ্বৰ কমি যোৱাৰ দৰে নাইকিয়া হ'ল।

১৪.৬ মহাপুৰুষৰ বিষয়ে সুভাষিত

- মানো হি মহতাং ধনম্

  এই সুভাষিত বচনফাকি অশ্বঘোষৰ বুদ্ধচৰিতৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—মহাপুৰুষসকলৰ বাবে মানেই (সন্মান) ধন। কিয়নো নিম্ন মনৰ মানুহে ধন সম্পদ কামনা কৰে। মধ্যম শ্রেণীয়ে ধন আৰু মান দুয়োটাই বিচাৰে। কিন্তু উত্তম শ্রেণীৰ মানুহে কেৱল মানহে বিচাৰে। সেয়ে তেওঁলোকৰ বাবে মানেই ধন।

- ইয়মুন্নতসত্ত্বশালিনাং মহতাং কাপি কঠোৰচিত্ততা।
  উপকৃত্য ভবন্তি দূৰতঃ পৰতঃ প্রত্যুপকাৰশংকয়া।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'শার্ঙ্গধৰপদ্ধতি' পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হৈছে—উচ্চ চৰিত্র সম্পন্ন মানুহৰ কঠোৰতা অৱশ্যই অমূল্য, কাৰণ আনৰ উপকাৰ কৰি, তেওঁলোকে আনৰ পৰা বিনিময়ত প্রতিদান পাব বুলি দূৰত থাকে।

- প্রায়ঃ সর্বো ভবতি করুণাবৃত্তি ৰার্দ্রান্তৰাত্মা।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'মেঘদূত' নামৰ খণ্ড কাব্যৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—সাধাৰণে কোমল হৃদয়ৰ মানুহ সহানুভূতিশীল হয়।

- বজ্রাদপি কঠোৰাণি মৃদূনি কুসুমাদপি।
  লোকোওৰাণাং চেতাংসি কো হি বিজ্ঞাতুমর্হতি।।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ভৱভূতি ৰচিত 'উত্তৰ ৰাম চৰিত'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—অসাধাৰণ মানুহৰ মনবোৰ কোনেনো ভালদৰে বুজিব পাৰিব, যিবোৰ (অন্তৰবোৰ) বজ্রদকৈও কঠোৰ আৰু ফুলতকৈও কোমল হয়।

- নিদাধকালেম্বিব সোদকো হ্রদো।
  নৃণাং স তৃষ্ণামপনীয় শুষ্কবান্।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'মৃচ্ছকটিকম'ৰ পৰা লোৱা হৈছে।

  ইয়াৰ অর্থ হ'ল— গ্রীষ্মকালত পানীৰে পৰিপূর্ণ হৈ থকা জলাশয়ে মানুহৰ তৃষ্ণা পূর্ণ কৰি শুকাই যায়। তদ্রূপ, দানী লোক সকলেও আনৰ অভাৱ পূৰ কৰি নিজে ধনহীন হৈ পৰে।
- পৰোপকাৰায় সতাং বিভূতয়ঃ।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'সুভাষিত ৰত্নভাণ্ডাগাৰ'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হৈছে— সৎ লোকৰ ধন-সম্পদবোৰ সদায় আনৰ উপকাৰৰ বাবে। সমুদ্রই মণি-মুকুতাৰে নিজৰ বাবে একো নকৰে, বিন্ধ্যা পর্বতে ইয়াৰ হাতী বোৰেৰে নিজৰ বাবে একো নকৰে আৰু মলয় পর্বতে ইয়াৰ চন্দন কাঠেৰে একো নকৰে। তেনেদৰে সৎলোকৰ বিভূতিসমূহ আনৰ উপকাৰৰ বাবেহে নিজৰ বাবে নহয়।
- বদনং প্রসাদসদনং সদয়ং হৃদয়ং সুধামুচো বাচঃ।
  কৰণং পৰোপকৰণং যেষাং কেষাং ন তে বন্দ্যাঃ।।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'সুভাষিত ৰত্ন ভাণ্ডা গাৰ'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হৈছে—যাৰ মুখখন কৰুণাময়, যাৰ অন্তৰ মৰমেৰে ভৰি আছে, যাৰ বচন অমৃতৰ দৰে আৰু যাৰ কর্মবোৰ আনৰ উপকাৰৰ বাবে, সেই ব্যক্তিসকল কাৰ দ্বাৰা নো সন্মানিত নহয়, অর্থাৎ তেওঁলোক সকলোৰে সন্মানৰ পাত্র হয়।
- ক্রিয়াসিদ্ধিঃ সত্ত্বে ভবতি মহতাং নোপকৰণে।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'ভোজ প্রবন্ধ'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হৈছে—কার্যসিদ্ধি নিহিত হয় মহাপুৰুষৰ উদ্যমত, তেওঁলোকৰ উপকৰণত নহয়।
- বিপদ্যুচ্চৈঃ স্থেয়ং পদমনুবিধেয়ং চ মহতাং।
  সতাং কেনোদ্দিষ্টং বিষমমসিদাৰাব্রতমিদম্।।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ভর্তৃহৰিৰ নীতিশতকৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল— বিপদকাল উচ্চ শিৰ হৈ থকা আৰু মহৎলোকক অনুকৰণ কৰা—অসিধাৰাব্রতৰ দৰে এই বিষয়ে সাধুসকলক কোনেনো উপদেশ দিয়ে।
- সহসা বিদধীত ন ক্রিয়ামবিবেকঃ পৰমাপদাং পদম্।
  বৃণুতে হি বিমৃশ্যকাৰিণং গুণলুব্ধাঃ স্বয়মেব সম্পদঃ।।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'কিৰাতার্জুনীয়ম্' মহাকাব্যৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—কোনো কাম খৰধৰকৈ কৰিব নালাগে। কাৰণ সংযমহীনতা হৈছে দুর্যোগৰ ডাঙৰ উৎস। গুণৰ দ্বাৰা আকর্ষিত হোৱা সৌভাগ্য সেইজনাৰ ওচৰলৈ আহে যিয়ে বিচাৰ-বিবেচনাৰে কাম কৰে।
- আপন্নার্তিপ্রশমনফলাঃ সম্পদো হ্যুত্তমানাম্'

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'মেঘদূত' খণ্ডকাব্যৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—

মহাপুৰুষৰ সম্পদবোৰ পীড়িতসকলৰ কষ্ট উপশমৰ বাবে।

- অয়ং নিজঃ পৰো বেতি গণনা লঘুচেতসাম্।
  উদাৰচৰিতানান্তু বসুধৈব কুটুম্বকম্।।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'শার্ঙ্গধৰপদ্ধতি'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। পঞ্চতন্ত্ৰ হিতোপদেশতো এই শ্লোকটো আছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—এইজন নিজৰ, এইজন পৰৰ এই ধৰণৰ চিন্তা ঠেক মনৰ মানুহৰ। উদাৰ মনৰ মানুহৰ বাবে সমগ্ৰ পৃথিৱীখনেই পৰিয়াল।

- প্ৰত্যুক্তং হি প্ৰণয়িষু সতামীপ্সিতার্থক্ৰিয়ৈব।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'মেঘদূত'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—মহান পুৰুষসকলৰ ক্ষেত্ৰত ঈপ্সিত বস্তুৰ কার্যসিদ্ধি হ'ল তেওঁলোকৰ আত্মীয়সকলৰ একমাত্ৰ সহাৰি।

- উপকাৰিষু যঃ সাধুঃ সাধুত্বে তস্য কো গুণঃ।
  অপকাৰিষু যঃ সাধুঃ স সাধুঃ সদ্ভিৰুচ্যতে।

  এই সুভাষিত বচনফাকি পঞ্চতন্ত্ৰৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—সাধুতা তেওঁৰ ক্ষেত্ৰত কি গুণ উপকাৰীৰ বাবে ভাল। সেই মানুহজনকেই ভাল মানুহ বুলি সাধুসকলে কয়, যি অপকাৰীৰ প্ৰতিও সাধু হয়।

- ন হৃষ্যত্যাত্মসন্মানে নাবমানেন তপ্যতে।
  গাংগো হ্ৰদ ইবাক্ষোভ্যো যঃ স পণ্ডিত উচ্যতে।।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ব্যাখ্যানমালাৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—তেওঁকেই পণ্ডিত বুলি কোৱা হয়, যিয়ে সন্মানিত হ'লেও আনন্দিত নহয়, অপমানিত হ'লেও দুখ অনুভৱ নকৰে আৰু গংগা নদীৰ সংলগ্ন হ্ৰদৰ দৰে সদায়েই অবিচলিত হয়।

- মনসি বচসি কায়ে পুণ্যপীয়ূষপূর্ণাস্তি ভুৱনমুপকাৰশ্ৰেণিভিঃ পূৰয়ন্তঃ।
  পৰগুণপৰমাণুন্ পর্বতীকৃত্য নিত্যং নিজহৃদি বিকসন্তঃ সন্তি সন্তঃ কিয়ন্তঃ।।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ভর্তৃহৰিৰ নীতি শতকৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—এনেকুৱা কিমান মানুহ আছে যাৰ মন তন আৰু বচন গুণামৃতেৰে ভৰি আছে, যিয়ে এই তিনিখন পৃথিৱী (স্বর্গ, মর্ত্য, পাতাল) নিজৰ বিভিন্ন সেৱাৰে ভৰাই তোলে আৰু যিয়ে আনৰ গুণপৰমাণুক পর্বতলৈ পৰিৱর্তন কৰে, তেনে মানুহে নিজৰ অন্তৰত সদায় আনন্দ অনুভৱ কৰে।

- যাচ্ঞা মোঘা বৰমধিগুণে নাধমে লব্ধকামা।

  এই সুভাষিত বচনফাকি মেঘদূতৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—এজন মেধাৱী মানুহৰ ওচৰত কৰা অনুৰোধটো সাফল্যমণ্ডিত নহ'লেও ই এজন নীচ মানুহৰ ওচৰত কৰা আৰু সাফলমণ্ডিত হোৱা অনুৰোধতকৈ অধিক বাঞ্ছনীয়।

- পিবন্তি নদ্যঃ স্বয়মেব নাম্ভঃ স্বয়ং ন খাদন্তি ফলানি বৃক্ষাঃ।
  নাদন্তি সস্যং খলু বাৰিবাহাঃ পৰোপকাৰায় সতাং বিভূতয়ঃ।।

এই সুভাষিত বচনফাকি সুভাষিত ৰত্ন ভাণ্ডাগাৰৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল— নদীবোৰে তাৰ নিজৰ পানী পান নকৰে বৃক্ষবোৰে নিজৰ ফল নাখায়, মেঘবোৰেও শস্য নাখায়, সৎলোকৰ সম্পদবোৰ আনৰ হিতৰ বাবে।

- সদাভিমানৈকধনা হি মানিনঃ।

এই সুভাষিত বচনফাকি শিশুপালবধৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—আত্মসন্মান থকা মানুহৰ একমাত্র ধন হ'ল তেওঁলোকৰ আত্মাভিমান।

- সম্পৎসু মহতাং চিত্তং ভবত্যুৎপলকোমলম্,
  আপ্যসু চ মহাশৈলশিলাসংঘাতকর্কশম্।।

এই সুভাষিত বচনফাকি 'সুভাষিত ৰত্নভাণ্ডাগাৰ'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। নীতিশতকতো এই শ্লোকটো পোৱা যায়। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—উন্নতিকালত মহান মানুহৰ অন্তৰবোৰ পদুমৰ দৰে কোমল হয়, কিন্তু দুর্যোগৰ সময়ত ডাঙৰ শিলাখণ্ডৰ নিচিনা টান হয়।

- উদয়ে সবিতা ৰক্তো ৰক্তশ্চাস্তময়ে তথা।
  সম্পত্তৌ চ বিপত্তৌ চ মহতামেকৰূপতা।।

এই সুভাষিত বচনফাকি 'সুভাষিত ৰত্নভাণ্ডাগাৰ'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল— সূর্যটো উদয়ৰ সময়ত ৰঙা আৰু অস্ত যোৱাৰ সময়তো ৰঙা হয়। মহান মানুহসকল উন্নতি আৰু দুর্যোগত সদায়েই একে থাকে। অর্থাৎ তেওঁলোকৰ মন সলনি নহয়।

- লৌকিকানাং হি সাধূনামর্থং বাগনুবর্ততে।
  ঋষীণাং পুনৰাদ্যানাং বাচমর্থোৎনুধাবতি।

এই সুভাষিত বচনফাকি ভবভূতি বিৰচিত 'উত্তৰৰামচৰিত' নাটকৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হৈছে—লৌকিকজগতৰ সাধুসকলৰ ক্ষেত্রত অর্থটোৱে বচনক অনুসৰণ কৰে, কিন্তু ঋষিসকলৰ ক্ষেত্রত বচনক অর্থই অনুসৰণ কৰে।

- সতাং হি সন্দেহপদেষু বস্তুষু
  প্রমাণমন্তঃকৰণপ্রবৃত্তয়ঃ।

এই সুভাষিত বচনফাকি 'অভিজ্ঞানশকুন্তলম্' নাটকৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল— সন্দেহজনক বস্তুৰ ক্ষেত্রত মহান ব্যক্তিৰ অন্তঃকৰণৰ স্বাভাৱিক প্রবৃত্তিয়েই হৈছে প্রমাণ বা পথ প্রদর্শক।

- তৃণানি ভূমিৰুদকং বাক্ চতুর্থী চ সুনৃতা।
  এতান্যপি সতাং গেহে নোচ্ছিদ্যন্তে কদাচন।।

এই সুভাষিত বচনফাকি 'হিতোপদেশ'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—তৃণাবৃত আসন, বহিবলৈ ঠাই, পানী আৰু চতুর্থতে সত্য আৰু হিতৈষী বচন— এইসমূহ বস্তু মহান পুৰুষৰ গৃহৰ পৰা কেতিয়াও নির্বহন (নোহোৱা) নহয়।

১৪.৭ অন্যান্য গুৰুত্বপূর্ণ সুভাষিত বচন

- জননী জন্মভূমিশ্চ স্বর্গাদপি গরীয়সী ।

  এই সুভাষিত বচনৰ অর্থ হ'ল—জননী অর্থাৎ জন্মদাত্রী মাতৃ আৰু জন্মভূমি সদায় স্বর্গতকৈও মহান বা ডাঙৰ হয়।

- সর্ব: সর্বং ন জানানি সর্বজ্ঞো নাস্তি কশ্চন।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ব্যাখ্যানমালাৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল—সকলোৱে সকলো নাজানে। কোনো সর্বজ্ঞ নহয়।

- মনোরথানাম্ গতির্ন বিদ্যতে।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'কুমাৰ সম্ভৱম'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল— মনোবাঞ্ছাৰ কোনো গতি নাই।

- সর্বস্তরনু দুর্গাণি সর্বো ভদ্রাণি পশ্যতু।

  সর্ব: কামানবাপ্নোতু সর্ব: সর্বত্র নন্দতু॥

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'বিক্রমোর্বশীয়' নাটকৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হৈছে— সকলোৱে তেওঁলোকৰ বাধাসমূহ পাৰ কৰক। সকলোৱে মংগলময় বস্তু দেখক। সকলোৱে বাঞ্ছিত বস্তু লাভ কৰক আৰু সকলোৱে সকলোতে আনন্দ মনেৰে থাকক।

- তেন ত্যক্তেন ভুঞ্জীথা: মা গৃধ: কস্যস্বিদ্ধনম্।

  এই সুভাষিত বচনফাকি 'ঈশোপনিষদ'ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল— সদায় ত্যাগৰ মনোভাৱেৰে ভোগ কৰিব লাগে। কেতিয়াও আনৰ ধনলৈ লোভ কৰিব নালাগে।

- অপ্রিয়স্য চ পথ্যস্য বক্তা শ্রোতা চ দুর্লভ:।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ৰামায়ণৰ যুদ্ধকাণ্ডৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হৈছে— অপ্রিয় কিন্তু হিতৈষী বক্তা আৰু শ্রোতা দুয়োটাই বিৰল।

- অন্ব্রুবন্ বিব্রুবন বাপি নরো ভবতি কি ল্বিষী।

  এই সুভাষিত বচনফাকি ব্যাখ্যানমালাৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হৈছে—মানুহে কথা নকয় অথবা ক'লেও অকথ্য কয় তেওঁ পাপকর্মকাৰী ব্যক্তি।

- বিষবৃক্ষোহপি সংবর্ধ্য স্বয়ং ছেত্তুমসাম্প্রতম্।

  এই সুভাষিত বচনফাকি কুমাৰ সম্ভৱমৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হৈছে—বিহগছ হ'লেও নিজে আপডাল কৰিলে তাক কাটি পেলোৱা অযুগুত।

- হিতং মনোহাৰি চ দুর্লভং বচঃ।

  এই সুভাষিত বচনফাকি কিৰাতার্জুনীয়মৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হৈছে—হিতকাৰী আৰু মধুৰ বচন দুর্লভ।

- ভবিতব্যানাং দ্বাৰাণি ভবন্তি সর্বত্র।

এই সুভাষিত বচনফাকি অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ নাটকৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হৈছে— ঘটিবলগীয়া ঘটনাবোৰ সকলোতে ঘটাৰ সম্ভাৱনা থাকে।

- অসতো মা সদ্‌গময়, তমসো মা জ্যোতির্গময়,
  মৃত্যোর্মা২মৃতং গময়।

এই সুভাষিত বচনফাকি বৃহদাৰণ্যক উপনিষদৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ল— অসত্যৰ পৰা সত্যলৈ লৈ যোৱা।

অন্ধকাৰৰ পৰা পোহৰলৈ লৈ যোৱা, মৃত্যুৰ পৰা অমৰত্বলৈ লৈ যোৱা।

- আপদি মিত্র পৰীক্ষা শূৰ পৰীক্ষা ৰণাংগণে ভবতি।
  বিনয়ে বংশপৰীক্ষা স্ত্রিয়ঃ পৰীক্ষা তু নির্ধনে পুংসি।।

এই সুভাষিত বচনফাকি সুভাষিত ৰত্নভাণ্ডাগাৰৰ পৰা লোৱা হৈছে। ইয়াৰ অর্থ হৈছে— বিপদত বন্ধুৰ পৰীক্ষা, যুদ্ধক্ষেত্রত বীৰৰ পৰীক্ষা, বিনয়ত বংশপৰীক্ষা আৰু স্ত্রীৰ (পত্নী) পৰীক্ষা পুৰুষৰ নির্ধনত (অর্থাৎ পুৰুষ যেতিয়া ধনহীন হয় তেতিয়া পত্নীৰ পৰীক্ষাৰ সময়)।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৭ঃ জ্ঞানৰ ওপৰত আধাৰিত এটি সুভাষিত বচন লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ৮ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক

(ক) মানো হি মহতাং .....

(খ) পৰোপকাৰায় ..... বিভূতয়ঃ।

প্রশ্ন নং ৯ঃ জননী জন্মভূমিশ্চ স্বর্গাদপি গীৰয়সী —এই বচনফাকিৰ অর্থ লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ বিপদত কাৰ পৰীক্ষা হয়?

.....

১৪.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সত্যৰ ওপৰত আধাৰিত কিছুমান সুভাষিতৰ বিষয়ে জানিলে।
- ধর্মৰ ওপৰত আধাৰিত কিছুমান সুভাষিতৰ বিষয়ে জানিলে।
- জ্ঞানৰ ওপৰত আধাৰিত কিছুমান সুভাষিতৰ বিষয়ে জানিলে।

- মহাপুৰুষৰ ওপৰত আধাৰিত কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ সুভাষিতৰ বিষয়ে গম পালে।
- অন্যান্য কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ সুভাষিতৰো আভাস পালে।

১৪.৯ অধিক জানিবলৈ

১) Shastri Dharmendra Nath, *Sanskrit in 30 Lectures,* D.A.V. College Managing Committee, January 2003.

২) সু শাস্ত্ৰী, ৰোহিণী কুমাৰ, *সুভাষিতম্*।

১৪.১০ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ সত্যমেব জয়তে নানৃতম্।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) ধৰ্মো (খ) সত্যে।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ এই সমগ্ৰ পৃথিৱী সত্যৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

৪ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** আচাৰো পৰমো ধৰ্মঃ।

৫ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** (ক) ধৰ্মসাধনম্ (খ) ধৰ্মঃ।

৬ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** গুণীসকলৰ মাজত গুণ পূজিত হয়। লিংগ বা বয়স নহয়।

৭ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** বুদ্ধিৰ্যস্য বলং তস্য।

৮ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** (ক) ধনম্ (খ) সতাং।

৯ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** মাতৃ আৰু মাতৃভূমি স্বৰ্গদকৈও শ্ৰেষ্ঠ।

১০ **নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ** বন্ধুৰ পৰীক্ষা হয়।

১৪.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ সত্যৰ ওপৰত আধাৰিত এটি বচন লিখক।

খ) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ঃ মহাপুৰুষৰ ওপৰত আধাৰিত এটি বচন লিখক।

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ঃ জ্ঞানৰ ওপৰত আধাৰিত তিনিটা সুভাষিত বচন লিখক আৰু তাৰ অর্থ বুজাই দিয়ক।

প্রশ্ন ২ঃ ধর্ম আৰু সত্যৰ ওপৰত আধাৰিত চাৰিটা সুভাষিত বচন লিখি তাৰ অর্থ বুজাই দিয়ক।

*** ***** ***

প্ৰসংগ পুথি

অসমীয়া ঃ

১) শৰ্মা, থানেশ্বৰ; *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত;* গুৱাহাটী, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ।

২) গোস্বামী, হৰমোহন দেৱ, *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী,* পাণবজাৰ, গুৱাহাটী, বুকলেণ্ড।

৩) ভাগৱতী, কামাখ্যাচৰণ (২০০৩); *সংস্কৃত সাহিত্যৰ জিলিঙনি;* গুৱাহাটী, গ্ৰন্থপীঠ।

৪) বন্দোপাধ্যায়, ধীৰেন্দ্ৰনাথ, দ্বিতীয় সংস্কৰণ (২০১৪); *'সংস্কৃত সাহিত্যেৰ ইতিহাস',* পশ্চিমবংগৰাজ্য পুস্তক পৰ্ষৎ, কলকাতা।

৫) গিৰি, কপিলদেব, সম্পাদক; *নাৰায়ণ বিৰচিত হিতোপদেশ মিত্ৰলাভঃ* চৌখম্বা পাব্লিশৰ্স, বাৰাণসী - ২২১০০১ (ভাৰত)।

৬) শৰ্মা, ডঃ মুকুন্দ মাধৱ, *হিতোপদেশ,* অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, ৯ ম সংস্কৰণ, ২০০০, গুৱাহাটী-(বামুনীমৈদাম)।

৭) সু শাস্ত্ৰী, ৰোহিণী কুমাৰ, *সুভাষিতম্*।

ইংৰাজী ঃ

1) Kale, M. R. (Ed.) (1969) : *The Abhijnana Sakuntalama of Kalidasa;* Delhi : MBD et al.

2) Keith, A. B. (1973) : *A History of Sanskrit Literature*, Delhi : Oxford UP.

3) Krishna Macharior (2004) : *History of Classical Sanskrit Literature*; Delhi : Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.

4) Radhakrishnan, C. S. (2005) : *Kalidasa New Perspective*; Delhi : New Bharatiya Book Corporation.

5) Winternitz. M, *History of Indian Literature-Vol. III*. MLBD, Delhi.

6) Shastri Dharmendra Nath, *Sanskrit in 30 Lectures,* D.A.V. College Managing Committee, January 2003.